

Бранко Бабић

ОДРЕД ЦРНОГОРАЦА У МЕЂУНАРОДНОЈ СЛУЖБИ НА КРИТУ (1897—1899)

Од Париског мира 1856, а нарочито од Берлинског конгреса 1878. године, европске силе, преузимањем улоге колективног покровитељства над хришћанима у Турској, наметнуле су се као међународни арбитар у непрекидно актуелном источном питању. Њихов став према положају и ослободилачким тежњама балканских хришћана руковођен је сопственим политичким циљевима и заједничком тежњом за очување равнотеже међу њима. Тиме су силе „заштитнице“ најчешће успоравале процес национално-ослободилачке борбе поробљених народа на Балкану — и у Турској уопште. Непосредно заинтересоване за Балкан, Русија и Аустро-Угарска играле су примарну улогу у рјешавању балканских питања. То се испољило и у рјешавању критског питања.

Балканске државе: Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка, веома заинтересоване за положај својих сународника у Турској, морале су често своје политичке, економске и друге претензије усклађивати, односно подређивати становишту појединих европских сила или пак њиховим колективним ставовима. То се јасно испољило на акутним балканским питањима крајем XIX вијека, међу којима су се својим значајем истицала македонско, албанско и критско. Док македонско и албанско питање тек почетком XX вијека улазе у завршну фазу рјешавања, дотле је посљедњих година XIX вијека критска криза била, у комплексу источног питања, по неодложности рјешења, на првом мјесту.

Од балканских држава Грчка је била директно заинтересована за ослободилачки покрет својих сународника на Криту. Србија, Бугарска, а у нешто мањој мјери и Црна Гора, настојале су да овај догађај ускористе за стављање појединих својих претензија на варљиве теразије источног питања. Али свака од њих понаособ руководила се при томе посебним мотивима, који су се међусобно укрштали, што је олакшало велесилама, а и Порти, да се у начелу очува *status quo* на Балкану.

Од балканских држава директно су учествовале у критским догађајима Грчка и Црна Гора. Грчка је не само помагала ослободилачки покрет својих сународника на Криту већ је у јануару 1897. године прогласила анексију Крита, истовремено

изашиљући флоту и своје чете на Крит ради његовог прикључења матици. У априлу 1897. године ступила је и у једномјесечни рат са Турском, из којег су је поражену велесиле спасле територијалних губитака. Велесиле — де факто мандатори за пацификацију Крита — повјериле су Црној Гори улогу мандатора у спровођењу међународних одлука о аутономији на Криту. Она је у ту сврху била замољена да пошаље један свој одред поданика у својству међународних органа за успостављање и одржавање јавног реда и безбједности на побуњеном острву, што је ова прихватила.¹ Црној Гори се тада била пружила још једна ријетка прилика за пораст њеног међународног угледа. Наиме, амбасадори велесила у Цариграду сагласили су се да се војводи Божу Петровићу повјери мјесто критског гувернера, али је књаз Никола то одбио.²

О учешћу црногорске жандармерије на Криту веома је мало и фрагментарно писано.³ Стога ћемо прије свега укратко изложити избијање критске кризе и став великих сила и балканских држава према њој. Ово је потребно и ради јаснијег сагледавања ангажовања црногорске жандармерије на Криту, као и околности под којима је оно вршено.

ИЗБИЈАЊЕ ГРЧКОГ УСТАНКА НА КРИТУ И СТАВ ВЕЛЕСИЛА И БАЛКАНСКИХ ДРЖАВА ПРЕМА КРИТСКОЈ КРИЗИ

Тежње балканских хришћана за ослобођењем од Турака, с једне, и настојања и мјере Порте да реформама и силом очува у свом посједу преостале области на Балкану, с друге стране,

¹ Ова јединица је по формацијском бројном саставу чинила чету. Али пошто је она формацијски била посебног састава то јој најбоље одговара назив одред. Употребљаваћемо за њу и називе детањман, црногорска жандармерија, односно Црногорци у служби на Криту.

² Ово деликатно питање из дипломатске историје Црне Горе биће накнадно обрађено.

³ Војвода Гавро Вуковић је, мотивишући званични став Црне Горе према предлогу кандидатуре војводе Божу Петровића, узредно дотакао ово питање. Одломак из дипломатских односа с Русијом — Мемоари војводе Гавра Вуковића, Котор 1928.

У Историјским записима (ИЗ) — књига III, 1949. године — објављен је запис Михаила К. Стругара — Дешалон црногорске жандармерије на острву Криту од 7. I 1897. до 1. III 1899. године у међународној жандармерији. (У ИЗ, књига IV, број 1—3/1949, страна 112 — извршена исправка: умјесто „Дешалон“ — „Ешалон“, односно *ешелон*.)

Др Илија Радосавовић у својој дисертацији „Међународни положај Црне Горе у XIX в.“ посветио је неколико страница учешћу црногорске жандармерије на Криту.

То је углавном ове што је публиковано у нашој историјској литератури о овом питању. За интерпретацију ове теме коришћен је изворни материјал који садрже постојећи фондови Државног архива и Државног музеја на Цетињу, као и мемоарска грађа Историјског института у Титограду. Али оскудност и фрагментарност изворне и мемоарске грађе нијесу допустиле да се ово питање испуно и цјеловито обради.

карактеришу унутрашњу страну источног питања. Балканске државе, свака са својих позиција, било морално или војнички, потпомагале су ослободилачке тежње и покрете својих сународника у Турској. Ипак, политика велесила давала је основно обиљежје спољашњој страни овог питања. Русија, Аустро-Угарска, Француска, а претежно и Њемачка, од 1878. године до почетка XX вијека настојале су да се одржи status quo у балканској Турској. Неприпремљеност велесила да тада покрену коначно рјешење источног питања и бојазан од поремећаја свјетске равнотеже сила били су стварни мотиви овакве политике. Енглеска и донекле Италија настојале су да подстакну немире на Балкану, али не из симпатија према још неослобођеним балканским народима, већ ради побољшавања свог пољуљаног међународног положаја и проширења колонија.

Иако пригушвани од неких велесила и под репресалијама турских власти, у посљедњој деценији XIX вијека дошло је до немира и ослободилачких покрета потлачених народа у Турској. Још неослобођене територије на Балкану биле су: јужни дијелови старе Србије, сјеверни дио данашње Црне Горе, јужне области Бугарске, Македонија, Албанија и неки крајеви Грчке. Од ових неослобођених територија Крит је био једно од најјачих жаришта борбе за ослобођење од вишевијековног турског ропства. „Једва да прође која година, а да се Крит не буни, Грчка не оружа, Турска не закомеша, а Европа не умеша“ — како је то сликовито истакао Светозар Радојичић у монографији „Грчко-турска војна 1897“. Крајем априла, односно у мају 1896. године, критски Грци поново су започели оружани устанак, са крајњим циљем — ослобођење Крита од Турске и његово прикључење матици Грчкој.⁴

⁴ Крит или Кандија је острво, као што је познато, у источном дијелу Средоземног мора. Велико је 7.640 km². На њему је учи устанка живјело 294.192 становника, од којих 204.781 Грка и 88.487 мухамеданаца.

У територијално-управном погледу Крит је био вилајет (пашалук) подијелен на пет сањака. Међу градовима значајем су се истицали: Канеја, Кандија и Ретимно — као луке, затим Халепо западно од Канеје, гдје је било сједиште валије и европских конзула (у периоду устанка). Док су по селима скоро искључиво живјели Грци, већину становништва по градовима чинили су муслимани, поријеклом Грци.

Ослободилачка борба критских Грка почиње још у XVIII вијеку. У следећем вијеку избијао је низ устанака, као посљедица неостварених обећања султанових о побољшавању положаја критских хришћана, половичног извођења реформи, погоршавања социјалног положаја критских Грка, а нарочито као посљедица ослободилачких тежњи грчког живља на Криту. Ево истакнутијих устанака Крићана (Грка): 1821, 1858, 1868. и 1869. 1888. и 1889. Берлинским конгресом (23. члан) Крит је добио аутономију — увођењем у живот органског статута, под именом Халепска конвенција. Али, неспровођењем њених одлука, избила је буна критских Грка крајем 80-тих година XIX вијека. Повремене буне силе су се у општи ослободилачки покрет критских Грка 1896—97. године, који је довео до њиховог ослобођења. Султан је коначно изгубио и формални суверенитет на Криту 1912, односно 1913. године. [Глас Црногораца 1897, број 6; Историјски институт СРЦГ — Титоград (Библиотека), фасцикл 114].

Због чега је избио овај устанак? Нешто модификовани феудално-аграрни систем био је сметња економском развоју критских Грка. Назадна привреда и њено несређено финансијско стање као погодно тле за продирање страног трговачког капитала, условљавали су погоршавање економског положаја Крићана. Турска управа није се битно мијењала упркос обећаним реформама у правцу проширивања аутономије Крита. Вјерска, односно етничка неравноправност тешко је погађала критске Грке, код којих је била прилично високо развијена национална ослободилачка свијест. Друштво „Етници Хетерија“ („Народно удружење“, онда често називано „Сила невидовна“), својом идеологијом и дјелатношћу знатно је допринијело формирању и јачању националноослободилачких тежњи Грка. Оно је такође успјело да јаче заинтересује неке европске велесиле за Грчку и Грке под Турцима. Грчка пропаганда позитивно је утицала на претварање незадовољства критских Грка у отворене буне.⁵

Најзад, постигнуте тековине у остварењу иако половичних аутономних права, као и ослонац на Грчку, а и на велесиле које су потпомагале покрете у Турској (нарочито Енглеска), увјеравали су устанике у успјешан исход борбе. Наручу устаника ишло је и акутно јерменско питање, које је Турску дјелимично апсорбовало, а велесиле нагонило на предузимање одлучнијих корака у односу на извођење реформи у Турској.

Порта је угушила устанак из 1888—9. године, али јој није пошло за руком да угуши овај из 1896—97. године. Немири и оружани сукоби хришћана и мухамеданаца на Криту забрањивали су не само Порту већ и европске силе.⁶ Порта је била принуђена на попуштање. Прогласила је општу амнестију на Криту, изјавивши посланицима велесила да она признаје одредбе Халепског уговора. Чак се у августу 1896. године обратила велесилама да ове интервеницију у правцу умирења Крићана. По предлогу посланика велесила султан је поставио хришћанина за гувернера Крита. Ђорђи Беровић-паша наименован је за гувернера на Криту у јуну 1896. године.⁷

Опасност од проширења устанка и јерменски покољ у Цариграду дјеловали су да се велесиле споразумијевају о Криту.

⁵ Светозар Радојичић, Грчко-турска војна 1897, Београд 1898, стр. 9, 12.

⁶ Централни критски одбор у Атини (у јуну 1896. године) позвао је велесиле да интервеницију у корист хришћана на Криту и упутио молбу грчкој влади за помоћ. Грчка је пружила устаницима помоћ у новцу и оружју, а затим и у добровољцима; чак је слала наоружане устанике у јужну Македонију, чиме је пријетила опасност да избије ново жариште покрета на Балкану (Глас Црногорца 1896, 21).

⁷ Ђорђи Беровић-паша припадао је познатој православној породици у Скадру; поријеклом је из Црне Горе из Бери — љешанска нахија. Заузимао је високе државне положаје у Турској, био је и кнез Самоса (Државни архив на Цетињу — аустроугарско посланство, фасцикла 1897; Библиотека Историјског института СРЦГ у Титограду, фасцикла 114; Гавро Вуковић — Одломак из дипломатских односа Црне Горе с Русијом, Котор 1928, 4).

Крићанима је обећана проширена аутономија, али под султановим суверенитетом.⁶ И Порта и устаници су прихватили овакав статус Крита. Тако су посљедњи мјесеци 1896. године протекли у смиривању ситуације на Криту. Али друштвено-економски односи, па и политички положај побуњених Крићана, суштински се нијесу мијењали, што је довело до још јачег распламсавања ослободилачког покрета критских Грка у првим мјесецима 1897. године.

Из изложеног само се дјелимично могу назрети ставови велесила према избијању критске кризе. Али с обзиром на утицај велесила на њен ток и исход, потребно је начелно се упознати како с колективним тако и с појединачним држањем европских велесила према овом догађају.

У начелу, европске велесиле су, у одлучујућим тренуцима борби на Криту, заузимале јединствен став, предузимале колективне мјере за рјешавање овог питања. Ипак, у односу на источно питање, уочљиви су били и супротни интереси и у општим ставовима и у појединачним дипломатским акцијама велесила. Енглеска, а дјелимично и Италија, нарочито у почетку кризе, наклоњене су биле грчким устаницима — показивале су се као гркофилске земље. Њемачка и донекле Аустро-Угарска приказивале су се више као султанови пријатељи. Русија и Француска радиле су на ликвидацији критске кризе — да се Крићанима осигура широка политичка аутономија, наравно уз очување султановог суверенства. У крајњој линији политика велесила према источном питању, односно према критској кризи, мотивисана је њиховим сопственим политичким и економским интересима и позицијама сваке од њих у том дијелу свијета.

Енглеска је била животно заинтересована за обезбјеђење својих колонијалних посједа у Индији. Због тога је у центру њене пажње био појас земаља које окружују Индијски океан. При диоби Турске претендовала је на Месопотамију, Арабију и Крит, како би осигурала своје позиције на мореузима. Зато користи избијање критског устанка. Стављајући се на страну устаника добија погодну прилику за мијешање у унутрашње ствари Турске. Мислила је да ће у овој ситуацији привољети султана да призна енглеску окупацију Египта, да своју проњемачку, односно проруску оријентацију замијени енглеском. Енглеска је рачунала да ће Русија својим ангажовањем у критској кризи ослабити

⁶ Народnoj скупуштини дато је право иницијативе у законодавству и унутрашњој управи у земљи. Предвиђено је било да јој се стави на располагање и дио оружане силе, да турска посада у градовима не прелази цифру од 10.000 војника и официра, а за гувернера да се наименује хришћанин (султан је опет наименовао Ђорђи Берови-пашу) којему би била подређена cjелокупна оружана сила на Криту. Најзад, требало је да се реорганизује мјесна жандармерија и успостави комисија, састављена од официра европских велесила. Велесиле ће пазити преко својих конзула на Криту остварење ових аутономних мјера (Глас Црногорца 1896, 34).

позиције на Далеком истоку. Њена активност у том правцу била је безуспјешна. Султан је с неповјерењем гледао на енглеске аспирације, па се и оријентисао према Русији или према Њемачкој и Аустро-Угарској. Ово је, а посебно бојазан од изолације, тјерало Енглеску да у вези с критском кризом приближава гледишта ставовима Русије и Француске.⁹

Због својих посебних интереса и Италија се у критској кризи нашла, углавном, на истим позицијама са Русијом и Француском. Пораз у Етиопији (код Адуе 1896. г.), изукрштаност интереса са претензијама Аустро-Угарске у тежњи за доминацијом на југоистоку Јадрана, посебно у Албанији, те сопствене економске и финансијске тешкоће, натјерале су Италију да се приближи Француској и Русији, да се придружи њиховим ставовима према критском питању.¹⁰

Њемачка, коју је потпомагала Аустро-Угарска, тежила је да постане велика колонијална царевина. Њени крајњи далекосежни освајачки планови, заснивани на пангерманизму, били су — обезбјеђење огромних колонијалних посједа у Африци и Јужној Америци, претварање Турске у њемачку колонију, поробљавање Словена, посебно Јужних Словена, и стварање моста према Турској преко којег је требало да иде њемачко „продирање на исток“. Стога је Њемачка настојала да увуче Русију у сукоб на Далеком истоку, чиме би се скренула пажња Русије са њемачке и аустроугарске границе. Зато је Њемачка и била на страни Турске и појављивала се као њен протектор. Став Њемачке је успоравао спровођење међународних одлука у погледу аутономије Крита, нарочито у питању наименовања грчког принца Ђорђа за гувернера Крита.¹¹

Аустро-Угарска се, оптерећена унутрашњим тешкоћама, посебно на националном плану, плашила престижа својих супарница и зближавања балканских држава. Услјед тога, као и због своје неприпремљености за акцију, радила је на придобијању Русије у циљу одлагања рјешења источног питања. Будући да је и Аустро-Угарској и Русији био потребан мир на југоистоку Европе, иако са различитих становишта према балканским народима, оне су се у мају 1897. године споразумјеле за одржавање мира на Балкану.¹²

Русија је крајем XIX вијека своју спољнополитичку активност усмјерила на добијање концесија и осигуравање супрематије на Далеком истоку. Због тога, као и због свог положаја према Балкану и утицаја који је имала на балканске народе, она се јавља као чувар мира на Балкану, а тиме и као чувар интегри-

⁹ Историја дипломатије — у редакцији академика В. П. Потемкина, Београд 1949, 109—111.

¹⁰ Исто, 145—146.

¹¹ Исто, 100—103, 163—165.

¹² Исто, 114.

тета Турске. Због тога је Русија имала најјачи утицај на Турску, а тиме и на рјешавање критске кризе.¹³

Француско-њемачки антагонизам и изукрштаност француско-енглеских, а и француско-италијанских интереса, прије свега на Средоземљу и у Африци, приближили су Француску Русији. Плашећи се поремећаја равнотеже европских сила, а нарочито зазирући од енглеске, а и њемачке политике у критској кризи, Француска је заједно са Русијом радила на окончавању критског сукоба, наравно тако да Крит добије пуну аутономију, гарантовану од стране велесила.

Дакле, без обзира на припадност империјалистичким блоковима, европске силе су се у односу на критско питање груписале и прегруписавале у ставовима и акцијама, зависно од својих индивидуалних интереса, плашећи се у крајњој линији избијања свјетског конфликта, који не би тада потпуно спремно дочекала ниједна империјалистичка држава. Непосредно заинтересоване европске државе: Русија, Француска, Италија, а и Енглеска, преузеле су у своје руке, као силе заштитнице, конце расплитања критског дипломатског клупка.

Ставови велесила према критској кризи били су у крајњој линији путоказ у политици Црне Горе, Србије и Бугарске, па дијелом и Грчке, према грчком устанку на Криту.

Грчка је истински жељела ослобођење сународника на Криту, њихово прикључење матици. Зато је помагала устанике, најприје слањем ратног материјала, затим одашиљањем добровољаца, а крајем јануара 1897. године она упућује и своју флотилу у критске воде. Послије прокламовања анексије Крита, она тамо почетком фебруара 1897. године искрцава своје чете. У априлу исте године ступа у рат против Турске. Грчка је сигурно рачунала да ће припојити себи Крит, па су крајњи циљеви њеног ступања у рат — ослобођење дијелова Епира и Тесалије који су још били у саставу Турске. Прижељкивала је и јужну Македонију у коју је повремено слала своје чете. Грчку владу натјерала је у рат и унутрашња финансијска криза, као и дјелатност хетериста, који су загријавали грчке масе патриотским распложењем. Најзад, иза леђа Грчке стајала је и Енглеска, а и Италија којој је била наклоњена. Грчка је у овом рату војнички поражена. Велесиле, у првом реду Русија, спасле су је од територијалних губитака. Завршетком грчко-турског рата (мај 1897. године) па надаље Грчка се повиновала међународним солуцијама у вези с Критом.¹⁴

У периоду критске кризе, као и раније, није дошло до успостављања споразума за заједничку акцију између Грчке и осталих балканских држава. До њега и није могло доћи због међусобно испреплетаних територијално-политичких претензија,

¹³ Исто, 104—109, 163—165.

¹⁴ Светозар Радојичић — Грчко-турска војна 1897, Београд 1898, 1—15.

као и због гркофилског става Васељенске патријаршије. Србији и Црној Гори остала је у непријатном сјећању неутралност Грчке у ослободилачким ратовима које су оне водиле против Турске (1876—78. године). Уосталом, нијесу ни били успостављени пуни дипломатски односи између Грчке и осталих балканских земаља (постојала су конзуларна представништва).

Став Бугарске, Србије и Црне Горе према критској кризи зависио је од утицаја двије групе фактора — од спољнополитичких тежњи и захтјева појединих балканских држава и њихових међусобних односа, с једне стране, и од политике велесиља према критским догађајима, односно према спољнополитичким претензијама и акцијама балканских држава, с друге стране.

Свака од ових држава је раније формулисала своје територијално-политичке претензије, мотивисане етничким факторима и историјским државноправним традицијама. У ствари, те претензије су последица тежњи младих буржоазија балканских држава за проширењем својих тржишта на још неослобођена подручја, насељена њиховим сународницима, на крајеве на које су ове државе сматрале да имају историјско право. Разумије се да ове државе, укључујући и Грчку, нијесу водиле рачуна о степену и карактеру друштвено-економског развика тих подручја. Тога није било довољно ни онда кад је требало јачати националну свијест становника тих области. Свака се од ових држава, при истицању својих права, руководила сопственим интересима у односу на захтјеве других држава. Због тога није могло доћи међу њима до сарадње ни у периоду критске кризе, када су за колективну акцију балканских држава постојали повољни услови, бар што се тиче унутрашње ситуације у Турској.

Балканске државе су, мање или више, покушавале да покрену своје политичко-територијалне захтјеве било на Порти, било да их ставе на дипломатску вагу источне политике велесиља. Бугарска је поставила захтјеве да јој Порта изда берате за постављање бугарских епископа на пет епископских столица у источној Македонији. Србија је тражила од Порте, уз помоћ Црне Горе, црквену и школску аутономију за становништво у сјеверној Македонији. Црна Гора је настојала да регулише спорна питања са Портом. Средства којима се то мислило остварити најчешће су биле дипломатске интервенције на Порти и интервенције својих дипломатских представника код амбасадора велесиља, нарочито Русије. Једино је Бугарска вршила пресију (војничке пријетње) на Порту, па је њој и пошло за руком да издјејствује, углавном, тражене концесије. Балканске земље покушале су да склопе какав-такав међусобни споразум који би их обавезао на договорну акцију, уколико дође до покретања источног питања. Србија и Бугарска склопиле су у фебруару 1897. године „Угодбу“ којој је у сљедећем мјесецу приступила

и Црна Гора.¹⁵ Њоме су се ове државе обавезале на неутралност у критској кризи, чак и ако дође до грчко-турског рата, па и у случају да се покрет рашири на јужну Македонију. Само ако се он пренесе на сјеверну Македонију, наступиће »*casus foederis*« за подјелу интересних сфера уговорница. Ово је само ишло у корист Порте, која је, знајући неутралне ставове Бугарске, Србије и Црне Горе, имала, бар са те стране, слободне руке у акцијама према грчком устанку на Криту, као и рату са Грчком.

Овакав став Бугарске, Србије и Црне Горе последица је, великим дијелом, примарне улоге велесила у рјешавању критске кризе, као и њиховог утицаја на политику балканских држава према њој. Русија је повремено наговјештавала потребу па и предлагала балканским земљама да раде на припремама и споразуму да спремно дочекају догађаје који су се могли очекивати. Она им је ставила до знања да ће, кад у повољној ситуацији ступе у акцију за рјешавање балканског дијела источног питања, својом неутралношћу приморати и остале велесиле да остану неутралне у датом сукобу.¹⁶ Русија је предузимала ове кораке онда када је критски сукоб улазио у критичну фазу, када је постојала бојазан од његова проширења (на покретање источног питања), нарочито као последица тајних акција које су покретале неке европске велесиле. Када су индикације за такву бојазан умањаване, онда је из дипломатских кругова Русије слиједила опомена балканским земљама да поштују *status quo* на Балкану. Русија није хтјела да дозволи повреду интегритета турске царевине. Руску европску политику окарактерисао је Жадовски, секретар руске амбасаде у Цариграду, овим ријечима: „Русија треба да претвори Црно море у руско језеро, чиме би и притока тога мора, Дунав, постала руска река, и онда би све подунавске државе морале слушати Русију. Док би до тога дошло Русија мора Аустрији дати одштегу.“¹⁷ Марков, бугарски агент у Цариграду, реално је оцјењивао руску балканску политику, указујући на то да Русија не дозвољава Србији, Црној Гори и Бугарској да пријевремено изазову рјешење источног питања, јер она за ово тада није била спремна. „Он наводи старо правнично правило: *Accessio cedit principali*. (*Accessiones* су за Русију српска и бугарска питања, *principale* је Цариград као руски град, а Црно море — *mare clausum*)“.¹⁸

¹⁵ Историјски институт СРЦГ — Титоград, фасцикла 75.

¹⁶ На основу руске препоруке Гавро Вуковић је септембра 1896. године ради припрема за склапање споразума предузео неуспјелу дипломатску иницијативу у Софији и Београду. Сличну иницијативу балканским државама препоручио је фебруара 1897. године Нелидов, руски амбасадор у Цариграду. Међутим, ово је био само дипломатски потез опрезности Русије, или њена тактика за пактирање са Аустро-Угарском.

¹⁷ Др Владан Ђорђевић — Србија и Турска 1894 — 1897, Београд 1928, страна 239 — 240.

¹⁸ Исто, 294.

С друге стране, и Аустро-Угарска је иступала као „заштитница“ мира на Балкану. Она је зазирала од Русије. Плашила се и приближавања балканских држава, као и реперкусија женидбе италијанског принца црногорском кнегињом (уплив Италије у њене интересне сфере).¹⁹ Због овога, као и због сопствене унутрашње кризе, Аустро-Угарска је била тада неспремна да се заложити за рјешавање источног питања, те се, иако са различитих позиција, нашла на истој линији са Русијом у источној политици (источном питању). Овим је осуђен на неуспјех сваки евентуални покушај покретања источног питања од стране балканских држава.

Ово су два главна разлога неутралности Бугарске, Србије и Црне Горе у критској кризи. Тако је за политичку акцију балканских држава пропала објективно повољна прилика, настала стањем у Турској последице избијања грчког устанка на Криту. Идентична нота, коју су Русија и Аустро-Угарска упутиле Србији, Бугарској и Црној Гори — као изјаву захвалности на њиховом коректном држању у грчко-турском рату, а тиме и у критској кризи, била је „као посљедњи млаз воде на пожар који се сам почео да гаси“.²⁰

Црној Гори је у овој ситуацији преостајала могућност извјесне међународне афирмације. Она се састојала, прво, у прихватању понуде велесила да изашаље један одред својих поданика на Крит, у међународној служби; друго, у прихватању предлога амбасадора велесила у Цариграду да књаз одобри именовање свога рођака Божана Петровића за критског гувернера. Али, као што је већ речено, књаз је искористио прву прилику, а другу је неповратно пропустио.

ЦРНА ГОРА МАНДАТОР ВЕЛЕСИЛА НА КРИТУ

Озбиљност устанка и бојазан од проширења кризе натјерали су Порту на попуштање, а велесиле на предузимање одлучнијих и одређенијих мјера у правцу смиривања на Криту. Непотпуна аутономија Крита, уз очување суверених султанових права, пројектована у љето 1896. године и прихваћена од султана

¹⁹ Крајње тачке експанзије Аустро-Угарске према југоистоку биле су Валона и Солун. Хабзбуршко *Drang nach Dem Mittelmeer* је у ствари етапа њемачког *Drang nach Osten*. На путу за претварање Јадранског мора у аустријско језеро, директан ривал Аустро-Угарској је Италија, директна препрека су Србија и Црна Гора. Због тога је Аустро-Угарска радила на удаљавању Црне Горе од Србије. Она се плашила удруживања балканских држава у њиховом заједничком покретању балканских питања, која су улазила у њену интересну сферу. То није ишло у рачун за рат неприремљеној Аустро-Угарској. То је, дакле, био један од стварних разлога приближавања Аустро-Угарске Русији у одржавању постојећег стања на Балкану.

²⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, књига III, Београд 1924, 383.

и Крићана-устаника, примирила је Крићане у јесен 1896. године. Међутим, то је било само привремено и непотпуно рјешење критског питања. Критски мухамеданци су се опирали свакој промјени статуса острва. У јануару 1897. године мухамеданци ће опет отпочети с покољима над хришћанима, што ће изазвати општи устанак Крићана-Грка и одлучнију међународну интервенцију на овом острву. И баш када је таква опасност била на помолу, Црној Гори је повјерена деликатна међународна улога да тамо одашаље један одред својих поданика.

У реформном пројекту велесила о положају Крита, реорганизација критске жандармерије представљала је полазну основу, односно неопходан услов за спровођење реформног програма. Због тога су се амбасадори европских велесила у Цариграду споразумјели да треба што прије прићи изради програма преузећа критске жандармерије. Стога је још у октобру 1896. године формирана Комисија за организацију критске жандармерије, састављена од војних аташеа велесила. Она је ускоро прешла на Крит и израдила пројект закона о жандармерији.²¹ У новембру 1896. године пројект је поднесен на одобрење посланицима велесила у Цариграду. Порта је одбијала захтјев посланика, односно примања иностранаца у жандармерију. Међутим, и без обзира на Портино противљење амбасадори велесила у Цариграду су усвојили предлог Комисије да се на Криту установи међународна жандармерија, састављена од иностранаца.

Неспособност турских жандарма (заптија) у одржавању реда на побуњеном острву, насиља нередовне, а и редовне, турске војске приморали су амбасадоре велесила у Цариграду да наложе реформној комисији да убрза свој рад на реорганизацији жандармерије. Установљењем иностране жандармерије, која би, у ствари, постепено замјењивала турске жандарме, успоставио би се јавни ред и осигурала безбједност становништву на Криту. Тиме би се омогућило да се лакше и брже спроведу међународне одлуке на острву. Усвојивши овакав пројект, амбасадори су се у октобру и новембру 1896. године договарали о саставу међународне жандармерије, односно о формирању њене прве групе коју је било потребно што прије упутити на Крит. Они су били сагласни у једном — жандармерија не може бити састављена ни од мухамеданаца, нити од Грка. Најприје су биле изнесене двије алтернативе о њеном саставу: или да то буде мјешовита жандармерија, коју би саставиле велике силе, или да њен састав организује само једна велесила. Међутим, због различитих гледања појединих европских држава на критско питање, прва алтернатива носила је у себи опасност нејединственог и неефикасног дјеловања овако формиране жандармерије. Како су се неке силе (Њемачка) појављивале као заштитнице Турске, а друге (Енглеска) као гркофилске, међународна жандармерија

²¹ Глас Црногорца 1896, бр. 48.

таквог састава не би пружала гаранцију за безбједност становништва. Уколико би се прихватила друга алтернатива, онда би сила мандатор могла одиграти примарну улогу у рјешењу критске кризе, што би значило поремећај равнотеже сила у источном питању. Требало је тражити рјешење прихватљиво за све велесиле: организовати жандармерију од људства једне или више мањих држава. Изгледа да се најприје предложило да жандармерија буде мјешовита. На то нас упућује и телеграмска вијест „Бечког кор. бироа“ — Глас Црногорца 1897. год., број 1 — Цариград, 10. јануара — По свој прилици саставиће се три чете жандармерије за Канеу, Ретимо и Кандију, из Црногораца, Босанаца и Бугара.²² Један од учесника у црногорској жандармерији (Илија Вујачић) у вези с овим каже: „Владе велесила ријешиле да се ти људи траже од малих Црногораца, јер су од Русије као од православне велесиле зазирале и бојећи се њена престижа ријеше да се тражи влади тадашње књажевине Црне Горе 100 момака, а бугарској влади 300 момака — како би ових 400 младих војника одржавали ред на Криту као међународна жандармерија“.²³

Иницијативу за предлог којој држави да се повјери улога мандатора велесила на Криту задржао је руски амбасадор Нелидов. Он се одлучио да предложи Међународној комисији за жандармерију да она тај мандат повјери Црној Гори.²⁴ Његов предлог, као најприхватљивији, усвојила је у октобру, односно у новембру 1896. године, Међународна комисија, са чиме су се сагласили амбасадори велесила у Цариграду. Зашто је избор пао баш на Црну Гору?

Руски амбасадор је настојао да задржи иницијативу, а тиме и прворазредни утицај своје земље међу осталим силама у рјешавању критске кризе. Због тога њему није било свеједно којој држави да се повјери жандармеријска улога на Криту. Радио је на томе да се та улога додијели оној држави која ће је не само беспријекорно обавити него која ће и слиједити проруску политику у критској кризи. Русија је сматрала да је Црна Гора најподобнија за такву улогу. Приврженост Црне Горе Русији била је провјерена. Историја Црне Горе је била убједљива гаранција вриједности Црногораца — и као војника и бораца, и као људи који су слободу и правду цијенили изнад свега. Ово друго је утицало и на остале европске силе да прихвате руски предлог. Даље, Црна Гора је међу балканским државама непосредно нај-

²² Датуми на документима су већином нотирани по старом календару. Уколико неки документ буде датиран по новом календару, то ћемо констатовати уз датум са кратицом — по н. к.

²³ Библиотека Историјског института СРЦГ — Титоград (у даљем тексту — ВИИТ), фасцикла (ф.) 114.

Према једном незваничном податку јануарски догађаји на Криту су предузигрили бугарску владу да тамо пошаље тражено људство (Исто, 114).

²⁴ Државни архив Цетиње — Министарство иностраних дјела, фасцикла 43, 1011.

мање заинтересована за критске догађаје. Велесиле су се поуздале у Црну Гору и због сталности њене спољне политике. Због тога су се амбасадори пет велесила сагласили са руским предлогом да се од Црногораца као најпогоднијих за ту сврху формира прва група међународне жандармерије на Криту.

Но, да би се овај предлог, односно захтјев Црној Гори, спровео у дјело, неопходан је био књажев пристанак. Због недостајања потребних изворних докумената није нам довољно позната дипломатска активност око добијања књажевог одобрења у вези с тим захтјевом. Зна се да је већ средином октобра 1896. године почела у вези с Нелидовљевим пројектом тајна дипломатска активност између Нелидова — Бакића — Гавра Вуковића, односно књаза Николе. Руски амбасадор у Цариграду је још 12. октобра 1896. године упознао М. Бакића, ондашњег црногорског посланика у Цариграду, са намјераваним пројектом. „Г. Нелидов, 12. тек. говорио ми је, да има намјеру предложити међународној комисији, састављеној из овдашњих војничких аташеа велесила, да се жандармерија на Криту организира из Црногораца. Да би могао радити на овом, потребно ми је било знати, да ли господар пристаје да одреди од 400 до 500 Црногораца с официрима за ову сврху“.²⁵ Исто је јавио у свом телеграму од 13. X 1896. год.²⁶ У том телеграму Бакић додаје да је то само Нелидовљев пројект, који треба држати „у тајности од свих, особито од грчког представника“.²⁷ Ову предострожност Нелидов је учинио, а Бакић с њом упознао свог министра иностраних послова, ради тога да се не би још у самом зачетку осујетили изгледи за успјех пројекта. Тада се на нивоу војних аташеа, односно амбасадора велесила, само разматрала могућност додјеле некој државици овог ангажмана, те би истрчавање с предлогом могло само да нашкоди реализовању руског пројекта. Друго, Грчка је у анексији тражила једино праведно и за њу прихватљиво рјешење положаја Крита. Зато, у начелу, њој није ишла у прилог међународна жандармеријска интервенција на том острву. Међутим, Нелидов је рачунао да ће његов предлог бити прихваћен од стране амбасадора осталих велесила. Зато је радио да добије књажеву сагласност, како би његов предлог био прихваћен као *fait accompli*. У том смислу Бакић је и телеграфски тражио одговор са Цетиња. Нама није, на основу расположивих извора, позната преписка о том питању између Бакића и Вуковића. Зна се да је књаз претходно дао сагласност на Нелидовљеве кораке и то прије званичног захтјева који му је у вези с овим упутио енглески амбасадор у Цариграду 9/21. јануара 1897. године. Вукашин Божовић, који је прикупљао мемоарску грађу о учешћу Црногораца на Криту,

²⁵ Бакићев извјештај Г. Вуковићу од 15. октобра 1896. године. Државни архив на Цетињу — Министарство иностраних дјела (ДАЦ — МИД) 1896, фасцикла 43, 1011.

²⁶ Исто, 1002.

²⁷ Исто.

саопштава, мада посредно, један податак о томе: „И сад се још очекивала црногорска жандармерија. Већ се је почело о томе говорити на Цетињу још у новембру 1896. године да ће ићи само од 25 — 30 војника и присајединити се једној руској чети, а половином децембра ријешено је да ће ићи једна комплетирана чета“.²⁸ Ови подаци упућују нас на закључак да је ова ствар завршена у посљедњим мјесецима 1896. године.

Ипак, може се уочити да није одмах услиједила сагласност књаза Николе на руски предлог. Већ изнесени подаци упућују нас на то. Уосталом, и сам Бакић изражава бојазан да због задоцњења одговора са Цетиња не пропадне посао око повјеравања међународне мисије Црној Гори на Криту. „Само се бојим, да се ствар не поквари због задоцњења одговора кога сам од г. Матановића телеграфично тражио“.²⁹

Књазу Николи није се баш лако ни једноставно било одлучити на корак који је од њега тражен. Постојао је низ чинилаца који су га упућивали за и против давања сагласности.

Прво, тешко је било предвидјети развој критске кризе и њене посљедице. Вјероватно, књаз је у начелу био упознат са општим, а и појединачним, ставовима европских сила према критском питању. Али није му било једноставно процијенити какав ће став велесиле заузети према критској кризи ако се она компликује, па према томе и у односу на учешће Црногораца на Криту.

Друго, на какав ће одјек наићи у Грчкој одашиљање Црногораца на Крит. Није ли то дјелимично мијешање Црне Горе, иако не непосредно, у унутрашње грчке ствари? Ово нарочито с обзиром на претензије Грчке на Крит. Константно је било настојање књаза Николе да се постепено развијају пријатељски односи са Грчком. Сада се јавља бојазан да ли ће, и у којој мјери, књажева потврдна одлука изазвати нерасположење официјелне Грчке према књазу. Ово тим прије што је Црна Гора стварана у готово непрекидној и напорној ослободилачкој борби против Турске. Требало је да Црна Гора обавља донекле улогу пацификатора Крита, без обзира на то што је ова била сведена прије свега на осигуравање безбједности критског становништва. Због ових разлога можда је и било најцјелисходније одбити међународно ангажовање Црне Горе на Криту. На то је упућивала књаза Никола и његова жеља да Црна Гора остане што неутралнија у тим догађајима.

Треће, Црна Гора би први пут учествовала у међународној служби ове врсте. Стога се наметало питање да ли ће се обезбиједити и опремити такав кадар који ће не само успјешно обавити повјерену дужност већ и адекватно представити Црну Гору на међународном политичком и дипломатском пољу.

²⁸ БИИТ — ф. 114.

²⁹ ДАЦ — МИД 1896, ф. 43, 1011.

Четврто, Црногорце је требало послати на страну острво, релативно далеко од њихове домовине, које је било поприште нереда и борби. Зато и није могла бити посве извјесна њихова судбина.

Шта је књаза могло навести да прихвати понуду велесила и упути одред Црногораца на Крит?

Књаз је у основи био обавијештен о ставу велесила према могућој улози Црне Горе на Криту. Пратећи критску кризу могао је доћи до закључка да ће руски предлог прихватити велесиле. Због тога не би било политички опортуно одбити повјерење велесила према Црној Гори.

Службом Црногораца на Криту могла се пружити Црној Гори повољнија прилика за истицање својих спољнополитичких захтјева. То је један од главних мотива књаза Николе за доношење потврдне одлуке. И књажева тежња за личним престижом имала је у томе одговарајући удио.

Значајно је било да Црна Гора иступа као међународни орган интервенције на Криту, да се њој међу балканским државама нуди повјерење. То је и за књажев углед било привлачно. Књаз је рачунао на то да ће се Грчка убрзо увјерити да његови поданици неће својим ставом нашкодити ослободилачком покрету грчких устаника на Криту.

Не треба заборавити да је тај предлог потекао од руског амбасадора, с којим се свакако сложио и руски цар. Одбити препоруку пријатељске Русије значило би у овој ситуацији погрешан државнички потез. Војвода Гавро Вуковић у свом мемоару наглашава овај мотив књажева пристанка. — „Књаз га је (предлог — БВ) примио баш зато да изиђе Русији на сусрет“.³⁰

Најзад, и економски мотиви су и те како утицали на потврдну књажеву одлуку. Привредна неразвијеност Црне Горе, сиромаштво и глад у њој, нагонили су многе Црногорце да се или исељавају у туђе земље или да тамо повремено одлазе на зараду. Зато је службовање Црногораца на Криту било повољна околност за материјално обезбјеђење готово стотину Црногораца, односно њихових породица.

И црногорски посланик у Цариграду М. Бакић својим ставом могао је са своје стране да позитивно утиче на рјешење овог питања, како у Цариграду тако и на Цетињу. На то нас упућује ова ставка његовог извјештаја од 15. октобра 1896. године. „Мени се чини, да је ово лијепа прилика, да се толико сиромашних Црногораца смјести пак ћу сјутра ићи код г. Нелидова да га молим да настојава на то“.³¹

Књаз се одлучио да пошаље Црногорце у међународну службу на Криту, рачунајући да ће му они тиме пружити већу мо-

³⁰ Одломак из дипломатских односа с Русијом — Мемоари војводе Гавра Вуковића, Котор 1928, страна 4.

³¹ ДАЦ — МИД 1896, ф. 43, 1011.

гућност у тражењу и заузимању што виднијег мјеста у савременим политичким збивањима на Балкану и уопште.

Док је књазу ласкао такав предлог, дотле је војвода Гавро Вуковић са прилично резерве гледао на њега, као и на одлуку о одашиљању Црногораца на Крит. Да ли и у којој мјери су на такав његов став утицали: његова опрезност у политичким акцијама, тежња за очувањем неутралитета Црне Горе у критским догађајима, или пак бојазан за животе Црногораца који одлазе у неизвјесност у туђу земљу, свакако су питања која можемо само поставити. Мислимо да су ови чиниоци у мањој или већој мјери претходили Вуковићевом увјерењу да је ризикантно слати Црногорце да службују на Криту. Да је ова наша претпоставка основана, потврђују нам и ставови извјештаја Евгенија Кућинског, аустроугарског министра резидента на Цетињу, упућеног грофу Голуховском, министру иностраних дјела у Бечу, који гласи: „Његово Височанство није мало поласкано саопштавајући ми да му је 22-ог (по н. к. — ББ) овог мјесеца преко руског посланства упућена понуда да пошаље један одред црногорских жандарма на Крит. Министар иностраних дјела био је знатно мање заносан изјашњавајући се о томе; он наводи да је за жаљење да толико младих људи мора напустити свој завичај и у туђој земљи под непопуларном владом трошити своју снагу, а можда и жртвовати и своје животе“.³²

У вези с овим питањем још нам је преостало да изложимо какав је био став црногорског јавног мњења према одласку црногорске жандармерије на Крит.

Црногорци су живо пратили борбе за ослобођење поробљених хришћана од њихових вјековних непријатеља Турака. Такве ослободилачке борбе других народа, посебно сусједа, сматрали су као дио свог обрачуна са Турцима. На то их је упућивала и сопствена ослободилачка традиција и дуговјековне ослободилачке борбе против Турака. Стога су свакако могли да само са симпатијама прате борбу критских Грка. Ипак, неке околности дјеловале су на дјелимично суздржљиво манифестовање расположења у круговима Црногораца према критским догађајима, па и према учешћу црногорске жандармерије на Криту. Чак нијесу искључене и појаве резервисаности у том погледу.

Црногорцима, нарочито ратницима из претходног црногорско-турског рата (1876—78. године), није баш у пријатној успмени остало држање Грчке у источној кризи, односно према црногорско-турском и српско-турском рату. И Србија и Црна Гора очекивале су да ће им Грчка, ступањем у рат против Турске, прискочити у помоћ. Међутим, таква помоћ је изостала.

Друго, велики број Црногораца тражио је посао у Грчкој и у грчким областима под Турцима. Искоришћавање Црногораца

³² ДАЦ — аустроугарско посланство (скр. — АУП) 1897, ф. 52, Но 44, Цетиње, 30. јан. 1897.

преварама и закидањем од стране грчких предузимача, уз тежак рад, слабу зараду, лошу исхрану и неподесне климатске услове, чини „изузетну тешку страницу у историји црногорске економске емиграције“.³³

И Васељенска патријаршија је својим гркофилством дјеловала на штету успостављања пријатељских односа Црне Горе и осталих балканских држава са Грчком.

Најзад, црногорско јавно мњење вјероватно није у детаљима могло, у то вријеме, сагледати улогу црногорског одасланства у далекој страниој земљи, предвидјети посљедице тога, а нарочито у односу на њихове животе.

Све ово, уз непотпуно развијене званичне односе између Црне Горе и Грчке, условљавало је резервисаност према критским догађајима, а тиме и учешћу црногорских жандарма на Криту. Да ли је, и у којој мјери, на овакве појаве расположења у црногорској јавности дјеловало увјерење војводе Г. Вуковића о учешћу црногорске жандармерије на Криту — алтернатива је без одређеног одговора.

Међу мјерама велесила за рјешавање критског питања истичала се својим значајем реорганизација жандармерије на Криту, постепена замјена турских жандарма иностранцима. Представници велесила, на предлог Русије, сложили су се у октобру 1896. године да се од Црногораца организује прва група међународне жандармерије на Криту. Књаз Никола је одобрио овај предлог, сматрајући да он може само допринијети порасту међународног угледа Црне Горе и њеног владара.

ИЗБОР И ПОЛАЗАК ЦРНОГОРСКЕ ЖАНДАРМЕРИЈЕ

Развој догађаја на Криту изискивао је да се тамо што прије упути одред црногорске жандармерије, којој се повјерава одржавање јавне безбједности тамошњег и грчког и мухамеданског становништва. Књазу је упућен званични захтјев 9/21. јануара 1897. године. Енглески министар резидент на Цетињу, Роберт Кенеди, уручио је књазу превод телеграма енглеског амбасадора у Цариграду у којем се тражи од књаза Николе одобрење да пошаље један одред Црногораца за међународну службу на Криту. Ево садржине тог телеграма: „Министар Русије добио је инструкције да замоли црногорску владу да би регрутовала један мањи број црногорских поданика да служи у критској жандармерији. Бићу задовољан ако потпомогнете овај корак који је учињен са одобрењем шесторице амбасадора“.³⁴

³³ Др Ђорђевић-Ђоко Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX в. — Титоград 1962, страна 321.

³⁴ Државни музеј — Цетиње (Архивско одјељење) — Никола I 1897, 7.

Како је књаз Никола још раније дао начелно одобрење на Нелидовљев пројект, то је сада и званично дат формални пристанак на овај захтјев. Да ли је тада био одређен датум када Црногорци треба да стигну на Крит, није нам познато. Али, бојазан и опасност од избијања нових немира на Криту убрзале су одлуку шест европских амбасадора да се позову Црногорци у међународну службу. Иако нам је познато какву је дужност требало да Црногорци тамо обављају, не знамо под којим су условима они упућени. У нама доступним изворима нема о томе података. Анализирајући расположива документа о службовању Црногораца на Криту, индиректно долазимо и до неколико података, односно услова под којима је књаз дозволио упућивање Црногораца на Крит.

Црногорско одасланство се морало стриктно придржавати повјерене му улоге. Оно се није смјело употријебити од стране ниједне велесиле ни за какве друге циљеве сем за одржавање реда и мира, за чување безбједности тамошњег становништва. Такође, Црногорци морају остати по страни од грчко-турских односа. Црногорски жандарми ставиће се под управу критског гувернера, а под заштиту тамошњих представника велесила. Њихово издржавање падаће на терет критске касе, из које се финансирало извођење реформи на Криту. Њихов мандат био је временски неодређен. И логично је претпостављати да под оваквим условима књаз одобрава слање својих поданика на Крит.

Свакако да су Црногорци, одређени за службу на Криту, подвргнути одређеним захтјевима, које је било потребно испунити за вршење повјерене службе. Ти су захтјеви утврђени још при формирању Нелидовљева пројекта за додјељивање тог мандата Црној Гори. Нелидов, упознајући М. Бакића са намјеравним предлогом, напоменуо је „да би требало изабрати Црногорце између оних који су били у Грчкој и Турској и који знају помало грчки“.³⁵ Једну од тешкоћа при одабирању кадра представљало је одређивање официрског кадра спремног да успјешно обави командну улогу у тако деликатном међународном мандату те врсте, у чему Црногорци нијесу имали личног искуства. Нелидов је предложио повољно и могуће рјешење да се из редова ранијих официра који су боравили у Турској и Грчкој одабере старјешински кадар. Најзад, како је савјетовао Нелидов, „... требало би одабрати људе ваљане, поуздане и поштене да би одговорили својој мисији на Криту...“³⁶ Касније, по савјетима Нелидова, извршено је одабирање и одређивање Црногораца за полазак на Крит.

Послије званичног захтјева и књажевог одобрења за слање Црногораца на Крит, слиједиле су потребне припреме за избор и одлазак одасланства. Књаз је одлучио да тамо пошаље 80 својих

³⁵ ДАЦ — МИД 1896, ф. 43, 1011.

³⁶ Исто.

поданика. Када је вршен избор војника и подофицира, тешко је утврдити. Вукашин Божовић сматра да је овај избор извршен средином децембра 1896. године: „Овај избор учињен је половином децембра и издато је наређење за спремање у одијелу и другом, а 8. јануара 1897. године наредило се да се што има приреди, јер ће се 12. јануара отпутовати“.³⁷ Међутим, Илија Вујачић, један од учесника у црногорској жандармерији на Криту, у свом мемоару, иначе прилично вјеродостојном, каже да је избор извршен почетком јануара 1897. године — 8. јануара 40 одабраника из II батаљона стојеће војске на Цетињу и 10. јануара осталих 40 војника из народне војске.³⁸ М. Стругар у свом објављеном мемоару наводи 5. јануар као дан избора састава „ешалона“.³⁹

Већина података нас упућује на то да се определијелимо за почетак јануара као вријеме када је књаз извршио избор војника за састав одреда. Према тим подацима не можемо утврдити датум избора одреда Црногораца за међународну службу на Криту.

Тада су у Црној Гори, осим народне војске, постојала и два батаљона стојеће војске на Цетињу. Одатле је и могао бити извршен избор војника и подофицира за службу на Криту. Књаз је, преко министра војног, наредио команданту II батаљона стојеће војске на Цетињу командиру Јанку Вукотићу да из тог батаљона упише 80 добровољаца „који ће се својевољно примити обавезне службе за вријеме од једне до три године у међународној жандармерији на Криту“.⁴⁰ Аутор горњег навода истиче да се пријавио „цјелокупни гарнизон из којег командир изузме само 90 војника“,⁴¹ што је вјероватно претјерано. Учесник у црногорској жандармерији И. Вујачић напомиње да се тада уписало око 200 војника из II батаљона, што је вјероватније. Из тог ширег избора књаз је одредио 40 војника и подофицира. Избор преосталог људства извршен је из редова народне војске, добровољаца, пријављених командиру Ј. Вукотићу. И овдје М. Стругар претјерује кад каже „а остале 40 узео из народне војске са села, који се на глас овога одашилања молбом лично господару пријавише, а вољно је хтјело поћи и 15.000 Црногораца, пошто се на Цетињу бјеше слегло 4, 5 и 6-ог око 5.000 Црногораца из оближњих села“.⁴² Можда је претјеран податак да је толики број Црногораца радо хтио напустити своју домовину и поћи ипак у неизвјесност, у туђу земљу. За нас су прихватљивији подаци које нам о овоме пружа И. Вујачић у свом необјављеном мемоару (писму). — „За остали број заповијеђено је да се упишу из народне војске, од младића који владају грчким и турским језиком. Послије два дана, пријавише се командиру II батаљона ... око

³⁷ БИИТ — ф. 114.

³⁸ Исто.

³⁹ Историски записи III, 1949, 292.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто.

150 војника из народне војске разних батаљона, па је из тога броја лично покојни краљ Никола изабрао још 40 њих⁴³.

Књаз је за командира ове одабране јединице наименовао капетана Машана Б. Божовића, дотадашњег командира I чете II батаљона стојеће војске. Поручник Јово Бећир, тадашњи командир II получете III чете истог батаљона, одређен је Машану за помоћника.

Уочи поласка за Крит књаз је наредио војницима и старјешинама формираног одреда да се окупе у Војни стан на Обилића пољани (Цетиње). Послије обављеног прегледа и кратког појединачног разговора са одабраницима, књаз је присутнима одржао говор о циљу и карактеру њихова службовања на Криту, као и о томе како да га изврше.⁴⁴ Ево кратке садржине тога говора по опису В. Божовића: „Јунаци! Почашћен сам од великих европских сила да пошаљем на Крит, међународној војсци, једну чету мојих Црногораца, јер су оне увјерења да ће Црногорци своју дужност вршити онако како њима и доликује — поштено и јуначки. На вас је пао избор, па сам дошао, моја драга дјецо, да вам зажелим срећан пут, да се здраво, поштено и јуначки повратите у своју домовину, онако како то доликује Црногорцима! Слушајте старјешине и покоравајте се безусловно њиховим наредбама.

Ви ћете се дружити са друговима из разних држава. Другујте поштено и искрено; службујте тачно и поштено! Пазите још на то: хришћански народ на Криту устаје и бори се за слободу, која је и нас — наша — скупо коштала. Па се обрати команданту кап. М. Божовићу и рече му: господине капетане! Дајем ти бјанко карту — све што учиниш, чиниш у име моје; нећу ти тражити објашњења. Хоћу да остане име, име Црногорца, на оној висини на којој је вазда било па све вас коштало живота“.⁴⁵

На пут се припремило: 70 војника, 8 подофицира и 2 официра, свега 80 полазника за Крит.⁴⁶

⁴³ БИИТ — ф. 114.

⁴⁴ Види — ИЗ III, 1949, стр. 293.

⁴⁵ БИИТ — ф. 114.

⁴⁶ Ево састава одреда — по списку сачуваном у Државном архиву на Цетињу — Стојећа војска 1897, фас. 3 (препис оригинала):

Списак подофицира и војника откомандованих у Кандију:

Тек. бр.	Чин	Име и презиме	Мјесто
1	Десеч.	Радоје Николић	Жупа Никшићка
2	„	Ново Гилић	Братоножићи
3	„	Милинко Вујисић	Морача
4	„	Војин Лазовић	Кучи
5	„	Стево Бошковић	Орја Лука
6	„	Ђуро Ивовић	Сеоца (Црмница)
7	„	Томаш Драговић	Загарач
8	„	Шћепан Мијушковић	Пјешивци
9	Војн.	Ђуро Перичић	Никшић
10	„	Машан Јанков	Озрињичи (Луково)
11	„	Милан Николић	Пива

Тек. бр.	Чин	Име и презиме	Мјесто
12	Војн.	Раде Бећковић	Шаранци
13	"	Ђуро Ђосов	Комани
14	"	Милисав Гаврилов	Бјелопавлићи
15	"	Митар Спасојев	Пјешивци
16	"	Ђуро Стевов	Љ. нахија
17	"	Васо Милутинов	Бањани
18	"	Радоица Божовић	Пипери
19	"	Стеван Зајовић	Озринићи
20	"	Марко Вукчевић	Љ. нахија
21	"	Томо Лекић (трубач)	Црмница
22	"	Иван Станишић	Бјелопавлићи
23	"	Ђетко Вујачић	Кучи
24	"	Ђиро Станишић	Служ
25	"	Павле Марковић	Цуце
26	"	Петар Вукчевић	Љ. нахија
27	"	Крсто Алексић	Опутна Рудина
28	"	Ђоко Перовић	Рудине нижшићке
29	"	Илија Вујачић	Црмница
30	"	Раде Дулов	Бјелопавлићи
31	"	Богдан Кићовић	Васој.
32	"	Милутин Машковић	Морача
33	"	Јован Милосавов	Бјелопавлићи
34	"	Милован Ускоковић	Пјешивци
35	"	Митар Копривица	Бањани
36	"	Крцун Стругар	Цеклин
37	"	Милован Костин	Пјешивци
38	"	Лука Николин	Г. Црмница
39	"	Новица Милошев	Грахово
40	"	Јоко Марков	Гор. Црмница
41	"	Миљан Вукадиновић	Кучи
42	"	Марко Радев	Пива
43	"	Шпиро Радовић	Пива
44	"	Марко Ражнатовић	Улцињ
45	"	Шпиро Милинков Радовић	Пива
46	"	Митар Нишин	Пипери
47	"	Ново Пајов	Пипери
48	Оф.	Бећир Бошковић	Орја Лука
49	Војн.	Мило П. Вучетић	Метеризи
50	"	Мурат Бошковић	Орја Лука
51	"	Машо Т. Стругар	Стругари
52	"	Стево Иванишевић	Доњи Крај
53	"	Перо С. Машановић	Дугило
54	"	Никола Ђ. Стругар	Стругари
55	"	Мирко М. Ђурашковић	Цеклин
56	"	Мићо Н. Бошковић	Орја Лука
57	"	Станко И. Бошковић	Орја Лука
58	"	Саво В. Мартиновић	Вајице
59	"	Вуко М. Почек	Доњи Крај
60	"	Јоко Ш. Машановић	Дугило
61	"	Нико М. Лекић	Црмница
62	"	Видо Татар	Цеклин
63	"	Мркан Јовићевић	Цеклин
64	"	Мило С. Кршиќапа	Ускоци
65	"	Миладин Бојић	Морача
66	"	Митар И. Шћепановић	Црмница
67	"	Сава Мемедовић	Нижшић
68	"	Марко Шофранац	Цеклин
69	"	Јокеља Н. Ражнатовић	Цеклин
70	"	Саво Ђ. Кривокапић	Цуце

Тек. бр.	Чин	Име и презиме	Мјесто
71	Војн.	Марко Јовановић	Бјелоши
72	"	Андрија Ј. Јовановић	Бјелоши
73	"	Саво Татар	Цеклин
74	"	Крсто Б. Бошковић	Г. Црмница
75	"	Јоко М. Калуђеровић	Љуботињ
76	"	Марко Н. Кусовац	Љуботињ
77	"	Миђун Ј. Вуксановић	Улићи
78	"	Лука Адић	Њикшић
79	"	Филип Пејановић	Цеклин
80	"	Марко Пејановић	Цеклин

Списак састава црногорског одреда, који је реконструисао др И. Радосавовић и објавио у наведеном дјелу, стр. 98, као и списак који је публикувао М. Стругар — Историјски записи III, 1949, стр. 296—297, дјелимично одступају од оvdје наведеног састава одреда. Сматрамо да нема потребе упорђивати ове спискове. То не значи да је списак припадника одреда преписан из ДАЦ посве вјеродостојан (под бројем 23 уписан је Ђетко Вујачић умјесто Ђетко Вујошевић. Ђетко Вујошевић на молбу В. Божовића дао је и неке податке из свог службовања на Криту (БИИТ — ф. 114). Исто тако у списку је погрешно унијето породично име за Филипа и Марка, умјесто Пејовић — Пејановић.

Мањкавост списка који смо оvdје објавили је у томе што је за многе војнике назначено само њихово лично име и име очево, док је презиме изостављено.

Спорно је питање када је црногорски одред жандармерије отишао на Крит, односно када је напустио Бар, а тиме и Црну Гору. Иако није тешко утврдити дан његова одласка са Цетиња, ипак су различити подаци који се односе на тај датум. М. Стругар у већ реченом мемоару наводи да је то 6. јануар 1897.⁴⁷ Др Радосавовић узима 7. јануар исте године као дан одласка одреда.⁴⁸ У мемоарској грађи коју садржи фас. 114 ИИТ, подаци о дану поласка одреда са Цетиња своде се на 12. јануар. Дванаести јан. је тачан датум одласка одреда са Цетиња. То потврђује и један телеграм И. Пламенца Перу Ђурашковићу, капетану — Ријека.⁴⁹

Одред црногорских добровољаца упутио се 12. јануара 1897. године, уз пратњу музике, са Цетиња према Риједи. За њихов превоз од Ријеке до Вира ријечки капетан П. Ђурашковић, по наређењу министра војног, обезбиједио је потребан број лађа. Рано ујутро 13. јануара Црногорци су стигли у Вир, одакле су пјешнице продужили за Бар. Тамо су стигли истог дана послје подне, гдје им је, по наређењу војводе Пламенца, окружни капетан Зејнел-бег обезбиједио преноћиште. Ту је у Бару Јово Бећир прибавио храну потребну за даљи пут. Машан Божовић се накнадно прикључио одреду у Бару.

Када су Црногорци отпутовали из Бара за Крит, није једноставно утврдити. У необјављеној мемоарској грађи о црногорској жандармерији на Криту — ИИТ, фас. 114 — помињу се три датума: 12, 13. и 16. јануар, као дани одласка одреда из Бара.

⁴⁷ ИЗ III, 1949, стр. 293, н. д.

⁴⁸ Др И. Радосавовић, 97.

⁴⁹ Телеграм бр. 27 од 11. I 1897, ДАЦ — МВ 1897, ф. 59, 27.

Ево шта о томе каже Г. Вуковић: „Ова бирана чета увезла се је у Бару 16. јануара 1897. године“.⁵⁰ По мишљењу М. Стругара, Црногорци су отпутовали из Бара 8. јануара. У једном извјештају Е. Кућинског стоји: „Прошлог уторка, 25. овог мјесеца, одред Црногораца отпловио је из Бара за Крит Лојдовим бродом „Memphi“.⁵¹ Један телеграм министра војног окружном капетану у Бару од 13. I 1897. године информираше о дану када је требало црногорско одасланство да отпутује на Крит. „Данас поподне долазе у Бар 80 војника, који ће сјутрашњим вапором поћи у Кандију. Зато нареди ту у варош гдје ће преноћити ноћас ти војници, јер на пристану не би гдје имали сви стати“.⁵² У Гласу Црногорца 1897, број 3, нотирана је оваква вијест: „Цетиње, 17. јануара (петак) — Критска жандармерија. — У критској жандармерији биће и Црногораца; ономадне је отпутовало на Крит 72 наша војника, 8 подофицира и један официр са г. капетаном Божовићем“. Слично саопштење пренијела је и новосадска „Застава“ — број 8, од 17. јануара 1897: „Критска жандармерија. — Са Цетиња јављају, да су у прошлу сриједу (15. јануара — ББ) отишли оданде у Канеју: 1 капетан, неколико часника, више подчасника и 80 момака, да ступе тамо у жандармериску службу“.

Изворни подаци упућују да су Црногорци отпутовали за Крит у времену између 13. и 15. јануара. При утврђивању дана одласка одасланства мора се поћи од цитираног телеграма војводе Пламенца. Пошто је телеграм послат 13. јануара, а у њему стоји да ће Црногорци „сутрашњим вапором поћи у Кандију“, значи да је требало да отпутују 14. јануара. Да ли су они баш тога дана пошли и у које вријеме су отпутовали, из овог документа не може се дознати. Извјештај аустроугарског посланства са Цетиња је двојако означен — уторак није 25/13, већ 26/14. јануара. И један и други изворни документ упућују нас на 14. јануар као дан њиховог одласка. Оба документа нам допуштају да је то могло бити и ноћу између 14. и 15. јануара, што је највјероватније. Вијести о томе у „Гласу Црногорца“ и „Застави“ подударују се у односу на датум одласка Црногораца за Крит — 15. јануар 1897. године. Зато усвајамо тај датум као дан када је црногорски одред добровољаца отпутовао из Бара за Крит.

Црногорци су се одвезли Лојдовим бродом „Memphi“. Линија пловљења била је Бар—Улцињ—Крф—Пиреј—Канеја (на Криту), са два прекрцавања — у Крфу и Пиреју.⁵³

⁵⁰ Г. В. — Одломак из дипломатских односа с Русијом, Котор 1828, стр. 4.

⁵¹ ДАЦ — АУП 1897, ф. 52, 44.

⁵² ДАЦ — МВ 1897, ф. 59, 33.

⁵³ ИЗ III, 1949, 293.

Колико дана је трајало њихово путовање од Бара до Канеје није могуће поуздано утврдити. По једном телеграму Машана Божовића из Пиреја највјероватније је да су Црногорци допутовали на Крит 19/31. јануара 1897. године, што значи да је њихово путовање од Бара до Канеје трајало око 5 дана.⁵⁴

На путу за Крит, нарочито у Пиреју, Црногорци су добили поближа обавјештења о стању на том острву, о распламсавању сукоба на њему. Док су му се приближавали, примјетили су и прве знаке борбе — димове, затим топовске одјеке, а приближавајући се све ближе Канеји чули су и пуцање пушака. Одред је почео да врши службу од самог ступања на острво. Најтеже му је било врхих неколико седмица.

ОРГАНИЗАЦИЈА И ФУНКЦИОНИСАЊЕ ОДРЕДА КРАЈЕМ ЈАНУАРА И У ФЕБРУАРУ 1897. ГОДИНЕ

Црногорци су вршили своју дужност у специфичним околностима, које су настајале као посљедица развоја критских догађаја, чешће је долазило и до већих сукоба између устаника и мухамеданаца, углавном у градским насељима. Заmrшеност догађаја на Криту достигла је висок степен уплитањем Грчке у критски сукоб. Овакав развој ситуације наводио је велесиле на постепено преузимање иницијативе у критским догађајима, доводио је Црногорце етапно у различите положаје, како формацијски и дислокационо, тако и по надлежностима и тежини функционисања. Према овоме, служба црногорског одреда у овом периоду одвијала се кроз двије фазе: прва — од доласка Црногораца на Крит па до бјекства критског гувернера (2. фебруара 1897. године), односно до склањања Црногораца у залив Суда; и друга — од тада па до краја фебруара 1897. године, до распуштања Међународне комисије и њене жандармерије.

Ступајући на критско тле, Црногорци су убрзо стекли прва сазнања о озбиљности ситуације на острву. Приспјевши у Канеју, у непосредној њеној близини, грбеном изнад луке, приметна се жестока борба између устаника и Турака. Чак се пуцњава пренијела и до самог трга Канеје. Вјероватно да Грци нијесу били обавијештени о доласку Црногораца, а њихове униформе подсје-

⁵⁴ Врзојав М. Божовића, бр. 693 од 30. I 1897 — ДАЦ — Стојећа војска 1897, ф. 3.

Послије одласка црногорског детањмана из Бара, прва брига на Цетињу била је његов долазак на Крит. То се види и из телеграма Гавра Вуковића послатог 23. I 1897. г. М. Бакићу, којим од њега тражи хитно и тачно обавјештење о томе да ли су Црногорци већ допутовали на Крит. (ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 126). М. Бакић је 26. I обавијестио Г. Вуковића о доласку Црногораца на Крит (Извјештај М. Бакића — Г. Вуковићу, ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 84). Књаз Никола је још 21. I 1897. г. обавијестио преко руске амбасале на Цетињу о приспјећу црногорског одреда на Крит (Вурцел — књазу Николи (телеграм), ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 65).

нале су их на одјеђу турских војника. Али, турска жандармерија је брзо интервенисала и успоставила ред у Канеји. Гувернер Крита Ђорђи Беровић-паша, обавијештен о доласку Црногораца, послао им је обезбјеђење, које их је кордоном штитило од радознале свјетине на путу од кеја до доласка пред гувернеров двор. Гувернер је наредио свом команданту жандармерије да раздијели Црногорцима пушке типа „мартин“ са по тридесет метака, што је одмах учињено.⁵⁵ Један учесник у критској жандармерији у вези с примањем оружја каже: „Кад смо се оружја дохватили, нијесмо се онда ничега плашили“.⁵⁶ Оваква констатација има оправдања, тим прије што су Црногорци, како је истакао исти учесник, приспјевши у луку Канеја, били упозорени од стране капетана порта на опасност по њихове животе.

Наоружавши се, овај одред промарширао је главном лицом Канеје до свог привременог боравишта, „гледајући на турским прозорима црвене решетке, иза којих се виђаху женска лица, која радознало гледаху Црногорце у црвеним војничким блузама“.⁵⁷ Припадници одреда су се смјестили у касарну на „Милет башчи“ (општински парк). Стављени су под управу критског валије, а под заштиту конзула и Међународне комисије за жандармерију на Криту. Послије краткотрајног (једнодневнoг) опоравка позвани су, преко гувернерова каваза Филипа Ђурашковића, да дођу у Халепу ради службеног распореда.⁵⁸ У Халепу су се налазиле, осим гувернерова сараја, и резиденције европских конзула и војних аташеа. Црногорци су распоређени као обезбјеђење свих ових резиденција. Они су, у ствари, представљали личну гарду — заштиту — гувернеру, конзулима и војним аташеима. Истовремено они су штитили избјеглице, углавном Грке, који су се испред терора Турака склањали у ове резиденције.

Црногорски одред је на самом почетку службовања оставио утисак дисциплинованих и поузданих војника. Такав утисак оставили су и на чланове Међународне жандармеријске комисије самом својом појавом приликом доласка на Крит. У име војних аташеа капетан Руђери замолио је руског конзула на Криту Демерика да књазу Николи пренесе „одличан утисак, који је учинио изврстан избор, којег је књаз учинио, од људи достојанственог војничког изгледа“.⁵⁹ И Нелидов, информишући М. Бакића о положају Црногораца на Криту, пренио је прве утиске о њима, пуне хвале и признања за њихово држање и службу.⁶⁰

⁵⁵ Црногорци на путу од Цетиња до Канеје нијесу носили оружје. Једино су капетан М. Божовић и поручник Ј. Већир за то вријеме носили по сабљу и револвер (БИИТ — ф. 114).

⁵⁶ БИИТ — ф. 114.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Нимало није вјероватна тврдња М. Стругара да су Црногорци остали четири дана у тој касарни, тј. ван службе, баш тада када је било неопходно њихово службовање.

⁵⁹ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44; 21. I 1897, 65.

⁶⁰ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 84.

Док су Црногорци ревносно обезбјеђивали валијин сарај и конзулате у Халепу, водиле су се све жешће борбе како у непосредној близини, југозападно од Канеје, тако и на фронту источно од Канеје, грбеном полуострва Акротира. Борбе су се пренијеле и на јужни сектор изнад залива Суда. Тиме се опасност приближавала Канеји и самом Халепу. Зато су европски конзули одлучили да пошаљу свог представника устаницима ради преговора. Као пратња је одређен Машан Божовић са 25 црногорских жандарма. Устаници су загуцали на њих у заливу Суда, јер црвене униформе на Црногорцима довеле су устанике у заблуду — мислили су да су то арбанашки војници. Пратња, по наређењу М. Божовића, није одговорила ватром, што је омогућило контакт са устаницима. Њима је саопштено да представници велесила на Криту раде на изради и спровођењу реформног програма којим Крит добија ширу аутономију, гарантовану од европских велесила, а да ће турске заптије у вршењу дужности замијенити инострани жандарми — Црногорци. Будући да су устаници појачавали нападе на турске положаје и ради убрзања добијања аутономије острва, овим преговорима они су привремено обуставили ратне операције.⁶¹

У то вријеме Канеја је остала без непосредног обезбјеђења. Турци су искористили повољну прилику да опљачкају грчке магацине и трговачке радње, да попале грчку махалу, да запале и грчко-православну митрополију, да изврше погроме над незаштићеним грчким становништвом у граду. Турска недјела раширила су се и на околна села. У вези с овим „Застава“ у бр. 14 од 28. јануара 1897. године преноси сљедеће новости са Крита: „Села на Криту су у пламену, а по улицама појединих мјеста тече крв. Европски конзули нијесу у стању да му (Криту — ББ) мир поврате. Хришћани гомилама бегају на бродове, који стоје у пристаништу“.

Црногорски жандарми пружили су осјетну помоћ угроженом грчком становништву. Они су грчке избјеглице, које су тражиле уточиште од побјесњелих Турака, прихватили и пратили до бродова у канејској луци, на које су се они склањали.

Турци су својим гнусним мјерама према Грцима изазвали устанике да свом силином нападну на непријатељске положаје, потискујући Турке, приближавајући се и Халепу. Устаници су прокламовали сједињење са Грчком и позвали краља Ђорђа да заузме Крит. Грчка је то прихватила и прогласила анексију Крита.⁶² Она је убрзала слање добровољаца, оружја и муниције на Крит, отправивши тамо и флотилу, да спријечи искрцавање турске војске на ово острво. Малобројна црногорска жандармерија, као једини елеменат реда и безбједности, није била у стању

⁶¹ БИИТ — ф. 114.

⁶² Исто.

да у оваквој ситуацији обузда разбуктале и непомирљиве супротности између двије антагонистичке стране.

Компликованост и интензитет критских догађаја принудили су велесиле да се сагласе о предузимању енергичнијих мјера за смирење Крита. Између осталог, наређено је командантима иностраних оклопница, које су већ пристизале у критске воде, да искрцају војску на копно у сектору Канеје, те да заједно са Црногорцима успоставе ред и мир. Осјећала се потреба и за појачањем црногорске жандармерије. У круговима страних представника у Цариграду и на Криту кружили су гласови да треба тражити од Црне Горе још један број бораца као појачање њеном тамошњем одреду, који се већ афирмисао као сигуран елеменат реда у хаотичном стању на немирном острву. О овоме је, посредством Бакића, обавијештен књаз. Књаз је запитао Нелидова шта он мисли о томе. Нелидов је преко Бакића одговорио да „засад неће вам се тражити други Црногорци, а ако их затраже моли да га предуприједи прије него одобри експедицију“.⁶³

Клупко критских заплета се све брже и јаче мрсило. Устаници, охрабрени помоћу Грчке, ражешћени паљевинама и покољима које су вршили Турци над незаштићеним православним Крићанима, све жешће су нападали на турске позиције. Тако се борба пренијела и на непосредну близину Халепа. Беровић-паши бивало је све јасније да развојем ових догађаја губи позиције и доводи свој положај у неизвјесност. Зато је одлучио да напусти гувернерски положај и острво Крит. О овоме је обавијестио стране конзуле и команду црногорског одреда. Конзули и црногорска жандармерија узалудно су покушали да га одврате од бјекства. Он је 2. фебруара 1897. године, уз обезбјеђење црногорских жандарма, напустио Халепо и „склонио се на једну од руских лађа“⁶⁴ у канејској луци. Црногорци су му допратили ствари из његова сараја до морске обале. Одатле је отишао на Крф, затим у Улцињ, да би касније отпутовао у Венецију.⁶⁵ Тиме је Крит привремено остао без свог гувернера. Ускоро је султан наименовао за привременог гувернера Крита Каратеодори-пашу. До наименовања грчког принца Ђорђа за гувернера, односно до потпуног спровођења аутономије на Криту, измијенило се неколико гувернера. Али, њима није више била подређена инострана жандармерија.

Истовремено са бјекством критског валије инострани конзули и војни аташеи са својим породицама напустили су резиденције и склонили се на своје оклопнице у канејској луци, односно у заливу Суда. Од иностранца на копну остали су само

⁶³ ДАЦ — МИД 1897, ф. 43, 108.

⁶⁴ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 114; БИИТ — ф. 114.

⁶⁵ Вјекство Беровић-паше побудило је интересовање јавности. Аустро-угарску дипломатију је највише забрињавало одобрење к. Николе да се Беровић-паша привремено смјестио у Улцињу, те и могућност црногорских комбинација за бившим гувернером.

Црногорци. Иако усамљени у жаришту окршаја, остали су постојани и одважни, неколико часова чувајући од пљачке резиденције чији су се становници благовремено склонили на сигурна мјеста. Ово је био готово безнадежан положај у којем су се припадници одреда нашли. Има се захвалити Русима што су Црногорци убрзо нашли излаз из те ситуације. Руси су више од осталих бринули о Црногорцима. У овим часовима неизвјесности руски контраадмирал Андрејев и руски конзул на Криту Демерик позвали су Црногорце да се склоне на једну од руских крстарица. Машан Божовић и његови Црногорци остали су непомицни на први позив,⁶⁶ јер им је дужност била преча од живота. Црногорци су се склонили тек онда када им је саопштена намјера интернационалне флоте да бомбардује Халепо. Окупљени Црногорци прешли су на руски адмиралски брод „Александар II“.⁶⁷ Руси су их веома срдечно примили. На тој оклопници Црногорци су остали 3 дана и 3 ноћи.

У међувремену критски догађаји добили су сљедећи обрт. Грчка флота већ је приспјела у критске воде, а нови добровољци већ су се искрцали на Крит. Грчки краљ Ђорђе овластио је пуковника Васоса⁶⁸ да окупира Крит. Приспјевши на острво, Васос је у том смислу издао и прокламацију.

С друге стране, велесиле су се начелно сагласиле да се Грчка примора на одступање, те да поштује њихове аранжмане о Криту. Извршена је и мјешовита окупација Канеје (4. фебруара), састављена од, са оклопница изкрцаних одјељења, руских, енглеских, француских, италијанских и аустроугарских војника и официра.

Црногорски министар иностраних дјела телеграфисао је свом посланику у Цариград да интервенише код тамошњег руског амбасадора да се регулише питање положаја, односно даљег боравка црногорског детаשמана на Криту. Запитан о томе Нелидов је најприје одговорио Бакићу да се привремено распушта Међународна жандармеријска комисија и да нема новаца за финансирање жандармерије. Због тога, и због даље неизвјесности положаја Црногораца, он је био мишљења да се они врате у Црну Гору. Бакић га је том приликом подсјетио да је књаз то препустио њему да ријеша. Нелидов је питање даљег боравка Црногораца на Криту поставио на сљедећој сједници амбасадора у Цариграду. Усљед потребе њиховог даљег службовања, и због лијепог утиска који су они оставили у дотадашњем вршењу дужности, одлучено је да и даље остану на Криту. Нелидов је јавио Међународној жандармеријској комисији да искрца Црногорце на копно да би наставили своју жандармеријску функцију.

⁶⁶ ВИИТ — ф. 114.

⁶⁷ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 114.

⁶⁸ Тумелеон Васос је син Васа Брајовића, званог Васос Мавровуниотис — генерала, једног од познатијих војсковођа у борби за ослобођење Грка 1821—1829. године — „Глас Црногорца“, број 6; ВИИТ — ф. 114.

Црногорци су се поново искрцали на копно 5. фебруара 1897. године.⁶⁹

Пошто су велесиле дошле до убјеђења да се Крит не може трајније смирити док му се практично не да широка аутономија, одлучиле су да обнове и убрзају започети рад на изради реформног програма. Изасланим војним аташеима стављено је у дужност да заједно са конзулима и командантима ескадра израде шири реформни програм. Поново је успостављена и Комисија за међународну жандармерију, при којој су радили официри међународне жандармерије, као у неку руку координациони орган између црногорског одреда и комисије. Под управу ове комисије потпала је и црногорска жандармерија.

По мемоару једног учесника у црногорској жандармерији,⁷⁰ црногорски деташман је сада дислоциран овако: један вод је остао у Канеји и своју жандармеријску дужност обављао у граду заједно са међународним полицијским одредима; три вода самостално су функционисала у Халепу и околини. Од искрцавања са руске оклопнице на копно, црногорска жандармерија није била једини међународни жандармеријски и полицијски орган на Криту. Војне јединице које су по наређењу адмирала велесила искрцаване привремено или трајно, преузимале су полицијску и жандармеријску функцију у Канеји. Ови међународни полицијски органи су заједно са Црногорцима вршили обезбјеђење Канеје и њене околине. Међутим, и у таквој мјешовитој полицији највише се полагало на Црногорце у одржавању реда и јавног поретка. Сами команданти ескадра захтијевали су да се њиховим одјељењима, за ту сврху, додијели по неколико црногорских жандарма. Иностранци официри су жељели да у њиховој мјешовитој патроли буде покоји Црногорац, јер су се у друштву са њима сигурније осјећали. Црногорски жандарми су код свих уливали повјерење. Њих су одабирали за најстарије полицијске патролне органе у мјешовитој жандармерији. Они су често били вође патрола. И мјештани су жељели да свуда у органима безбједности буду Црногорци као правични и сигурни заштитници Грка од турских насиља, а мухамеданаца од освете Грка. И заиста, Црногорци су и надаље били најсигурнији фактор реда и мира на Криту. Они су својом ревношћу и правичношћу у вршењу службе задобијали опште повјерење и поштовање. Споразумно су судјеловали са тамошњим официрима жандармерије, па и са турским бимбашом, командантом жандармерије у Канеји (Мехмедом Крнићем из Подгорице), координирали су у вршењу своје дужности. О томе Машан Божовић у свом писму командиру Ј. Вукотићу (8. фебруара 1897. године) пише: „Црногорци су се тако сваком допали да скоро ни комисија, ни конзули, као ни

⁶⁹ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 114, 123; Државни музеј на Цетињу — Приновљени рукописи 1897, ф. XLV, 438.

⁷⁰ ВИИТ — ф. 114.

паша неће ниукаквом случају изоставити што их неће похвалити, а особито страни официри манити су за њима . . . Неће ниједан без њих да се службе прими, него мисле да гдје је Црногорац, осим бога не може им нико ништа учинити“.⁷¹ Потребну сарадњу нијесу могли успоставити једино са енглеским капетаном жандармерије Боором. „То је један доста антипатичан човјек; није му мило кад му се поднесе какав рапорт против Турака и њиховог понашања. Он Црногорце рачуна као друге овуда покупљене“ — каже капетан М. Божовић у свом писму из Канеје од 12. II 1897. године.⁷² Но, ускоро се измијенио тадашњи положај Црногораца, као посљедица растуће критске кризе.

Средином фебруара 1897. године већи дио острва контролисали су устаници. Пуковник Васос је у духу прокламације о анексији Крита успоставио грчку администрацију на острву, изузев градова окупираних од интернационалне војске. Устаничке чете сјединиле су се са грчким четама и наставиле заједничке замашније акције. Грчка се оглушила о позив велесила да повуче своју војску са Крита и флоту из критских вода. Турска је обавијестила велесиле да ће, ако Грчка не повуче своје војне снаге са острва, прекинути државне односе са Грчком. Овим је опет бивао све критичнији положај Црногораца на острву. Зато је књаз поново одлучио да се опозову поданици са Крита. Гавро Вуковић је 15. фебруара 1897. године упутио Бакићу телеграм ове садржине: „Обзиром на обрт ствари на Криту одлучили смо, ако не буде противно мишљењу руског амбасадора, да опозовемо отуда наше жандарме“.⁷³ Црногорци ни овом приликом нијесу опозвани са Крита, захваљујући Нелидову, а и осталим амбасадорима у Цариграду, јер они „на њих рачунају као на једини елеменат за одржавање реда на острву“.⁷⁴ Књаз је удовољио Нелидовљевој молби да се Црногорци и даље задрже на Криту.

Даљим заоштравањем критске кризе смањивали су се изгледи да ће се спровести реформни програм без предузимања енергичних колективних политичких и војничких мјера од стране сила заштитница. Стога је одлучено да се распусти Међународна реформна комисија и жандармерија. Обавјештење које је о томе добио од команданта жандармерије М. Божовић је пренио свом министру иностраних дјела. Са Цетиња је послата наредба М. Божовићу да се у вези с тим обрати за поступак руском конзулу Демериду, али за сваку евентуалност да припреми свој одред за повратак у Црну Гору. У свом телеграму од 22. II 1897. године војвода Г. Вуковић налаже Бакићу да о овоме хитно обавијести руског амбасадора и одмах достави његов одговор на Цетиње.⁷⁵

⁷¹ ДАЦ — МВ 1897, ф. 59.

⁷² ДАЦ — МВ 1897, ф. 63.

⁷³ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 175.

⁷⁴ Исто — Бакићев извјештај од 16. II 1897.

⁷⁵ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 203.

У међувремену велесиле су одлучиле да свака од њих искрца на острво по један батаљон своје војске који ће вршити жандармеријску дужност. Нелидов је предложио својој влади да за ту сврху задржи црногорску жандармерију за свој рачун, умјесто да шаље посебан батаљон војске. Због тога је молио црногорског министра иностраних дјела да не опозива Црногорце. На то је добио потврдан одговор. Ј. Вукотић, по налогу министра војног, наредио је дана 27. II 1897. године М. Божовићу да се са одредом Црногораца стави „у истој дужности на расположење руском адмиралу и ревностно врши његове наредбе и заповијести“.⁷⁶ Ова одлука услиједила је послѣ званичног обавјештења добијеног из Канеје на Цетињу од већ расформиране Међународне комисије за жандармерију. Тада је био обавијештен црногорски министар иностраних дјела да је црногорска жандармерија распуштена, исплаћена и стављена на располагање руском адмиралу у Канеји.⁷⁷ Тако су црногорски жандарми прикључени руској сувоземној војсци на Криту, а подређени адмиралу, односно команданту одјељења руске средоземне ескадриле у критским водама. Они су у том односу остали на Криту све до свог повратка у домовину 1. марта 1899. године.

ЦРНОГОРСКИ ОДРЕД НА СЛУЖБИ ОД МАРТА 1897. ГОДИНЕ ДО ПОВРАТКА У ДОМОВИНУ

Распуштањем Међународне комисије крајем фебруара 1897. године њени чланови су, осим капетана Руђера који је задржан при главној команди, отпутовали у Цариград. Официри жандармерије прикомандовани су одјељењима своје војске у Канеји. Машан Божовић, по инструкцијама са Цетиња, ставио се на располагање руском адмиралу Андрејеви. Будући да до тада нијесу биле стигле руске јединице које ће обављати ефективну жандармеријску и полицијску дужност у граду, црногорска жандармерија привремено је стављена на располагање италијанском пуковнику Аморетију. Он је у својству команданта града заповиједао мјешовитом копненом војском у Канеји. Црногорским жандармима наредио је да, до даљег наређења, остану на дотадашњим положајима. Одјељење од 50 црногорских жандарма са капетаном Божовићем било је стационирано у Канеји. По наређењу Аморетија оно је и даље имало „само да стражи и шиље патроле сразмјерно другим четама европских држава“.⁷⁸ Друго одјељење, састављено од 30 наших жандарма, под непосредним заповједништвом Ј. Бећира, налазило се у Халепу. Одјељење је са једном

⁷⁶ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 224.

⁷⁷ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 267.

⁷⁸ Писмо М. Божовића Ј. Вукотићу (у даљем тексту — писмо) од 1. III 1897. г. — Државни архив — Цетиње (ДАЦ) — Министарство војно (МВ) 1897, ф. 63.

четом турских војника чувало напуштене конзулате „да их не би ко запалио или покрао“.⁷⁹

Искрцавањем међународних чета (морнара и пјешака) на канејско тле настало је привремено олакшање Црногорцима у вршењу међународне службе. Истурене чете обављале су жандармеријско-полицијску службу. О томе каже М. Божовић: „Сад ће ми лакше бити колко гођ, кажем за сада, а ко зна како ће последије бити“.⁸⁰

Заиста, ова Божовићева сумња имала је оправдање. Ток критских догађаја наметнуо је питање даљег боравка Црногораца на Криту. Грчка је, не повлачећи своју војску са Крита, и даље радила на реализацији одлуке о анексији. Овим се појављивала озбиљна опасност да критска криза прерасте у покретање источног питања. Силе заштитнице, као и Порта, плашиле су се да балканске државе не искористе растућу критску кризу за колективно покретање својих политичко-територијалних претензија. Велесиле су се удружиле с циљем да ријеше кризу на острву и тако спријече покретање источног питања.

Крајем фебруара 1897. године велесиле су предале колективну ноту Грчкој и Турској. Њом су објема државама ставиле до знања да ће велесиле очувати територијални интегритет Турске. За Крит је предвиђена шира аутономија под суверенитетом султана. Грчка је позвана да у року од 6 дана евакуише своју војску са Крита, а своју флоту из критских вода. У противном, потписнице ноте прибавиће потребна средства, пронаћи ће начин за извршење ове одлуке. Ипак, Грчка је углавном одбила ову ноту, јер је евакуисала само своју флоту из критских вода. Велесиле су 8, односно 9. марта 1897. године, објављујући поморску блокаду Крита, прешле на даљи одлучујући корак против Грчке. Блокада је била општа у односу на грчке бродове, а бродовима иностраних држава забрањен је приступ у критске воде једино ако превозе храну и муницију за устанике. Текст о блокади достављен је и Црној Гори.⁸¹

Велесиле су одаслале своја војничка појачања у критске воде. До средине марта т. г. војска се искрцавала само у Канеји. Од средине марта Русија, Енглеска и Француска избацивале су своје трупе на поједине секторе Крита. Руске трупе постепено су окупирале ретимнски сектор. Овим је црногорски одред жандармерије потпуно ушао у састав руских јединица на Криту које су на свом сектору успостављале и контролисале ред и мир. Црногорци су претходно били распоређени на службу у Канеји. Међутим, окупацијом Ретимна од стране руских трупа одред црногорске жандармерије подијељен је на два дијела. Половина одреда заједно са М. Божовићем, по наредби руског адмирала,

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 253.

отишла је 26. марта 1897. године за Ретимно. Она је остала тамо све до 28. фебруара 1899. године. Друга половина одреда од 40 жандарма остала је са Ј. Бећиром у Канеји.⁸² Од краја марта 1897. па све до 1. марта 1899. године, када је одред црногорске жандармерије напустио Крит, није било већих измјена у његовом статусу, па ни у његовој унутрашњој организацији.

Од грчко-турског рата (април—мај 1897. године) велесиле су све енергичније преузимале у своје руке рјешавање критског питања, те је свака преузимала улогу арбитра на свом окупационом подручју Крита. Када су Аустро-Угарска и Њемачка у марту 1898. године иступиле из европског концерта, незадовољне ставом осталих велесила према критском проблему, остале четири велесиле — Русија, Енглеска, Француска и Италија — подијелили су Крит на четири окупационе зоне. Руској зони припале су провинције: Апокорона, Ретимно и Васили; док су полуострво Акротири и град Канеја остали под заједничким надзором све четири силе. Ради одржавања реда и мира у својим окупационим зонама, и ради бржег и успјешнијег спровођења реформног програма за аутономију на Криту, свака од ове четири државе благовремено је доводила своја војна појачања на Крит.⁸³

Упоредо са овим мијењао се и формацијски састав и дислокација црногорског одреда. По наредби руског адмирала Машан Божовић је подијелио ову јединицу на два дијела. Половина одреда, са Јовом Бећиром на челу, задржана у Канеји, подијељена је на два одјељења: једно је било смјештено у Канеји а друго у Халепу. Они су формацијски чинили посебне јединице, посредно подређене команданту града као заповједнику мјешовите војске у Канеји. Командант мјеста је истовремено био и начелник међународне жандармерије и полиције у Канеји. Тамо је црногорска жандармерија вршила своју дужност најчешће у заједници

⁸² ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 — писмо од 3. IV 1897. г.

⁸³ Велесиле су од марта 1897. године искрцавале на Крит најприје одјељења морнара, па затим све веће формације сувоzemне војске — батаљони, најзад и пукови пјешадије. Упоредо су пристизали и водови, чете и специјални одреди војске за вршење полицијске и жандармеријске службе. Они су били стационарни упоредо са осталим водовима војних формација по важнијим пунктловима, посебно у градовима у окупационим зонама. Свака од четири силе заштитнице обезбјеђивала је својом војском и полицијом ред и сигурност у одређеној окупационој зони. Изузетак је чинила Канеја, као међународно војничко боравиште, у којој су ред обезбјеђивали полицијски органи све четири силе заштитнице. Иначе, постојала је и заједничка команда мјеста, која је повјеравана по годинама најстаријем официру у граду. Слично старјешинство примјењивано је и на врховништво у команди над цјелокупном флотом велесила у критским водама, односно њиховом војском на Криту. То старјешинство све до августа 1898. године припадало је најстаријем адмиралу по годинама старости Каневару, вицеадмиралу италијанске ескадре. Њега је због одласка на положај министра иностраних дјела замијенио Поатије, вицеадмирал француске ескадре, а овога у новембру исте године енглески адмирал Ноел (ДАЦ — МВ 1897, ф. 63).

са руским жандармима и италијанским карабинијерима, а понекад и у друштву са понеким Французом или турским заптијом.

Друга половина црногорског одреда, како је већ саопштено, отпутовала је, заједно са М. Божовићем, у Ретимно. Тамо су већ крајем марта 1897. године стигла два руска батаљона пјешадије и једна батерија брдске артиљерије. Црногорци су прикомандовани том руском пуку, којим је командовао пуковник Шостак. Пуковник Шостак је истовремено био и начелник ретимнске полиције и жандармерије. Он је преузео под своју команду, у својству начелника одреда, не само ово одјељење већ и читав одред Црногораца под непосредном командом капетана Божовића. Од септембра 1898. године, по наређењу контраадмирала Скридлова, овај одред преузео је под своју команду коњички капетан III пољског жандармеријског ескадрона Кон. Конст. Отфиновски. Он је у својству начелника ретимнске полиције и жандармерије ретимнског округа наименован и за начелника одреда црногорске жандармерије. Црногорска жандармерија је у том положају остала до напуштања Крита.⁸⁴

Црногорски жандарми су били најприје стационарани у Ретимну. Потреба контролисања читаве ретимнске зоне условила је повремено слање мањих одјељења одреда из Ретимна у унутрашњост острва. Они су прикомандовани тамошњим руским четама, размјештеним по разним крајевима руске — ретимнске зоне.

Такође је М. Божовић повремено слао на дводневни или тродневни боравак по неколико својих војника из Ретимна у Канеју и обратно. Ову размјену вршио је ради координације свога људства и ради прибављања потребних обавјештења. Исто тако вршене су међусобне размјене мјеста службовања, односно боравка, између М. Божовића и Ј. Бећира. Тако је крајем маја 1897. године М. Божовић тражио да буде премјештен из Ретимна у Канеју, а Ј. Бећир је откомандован за Ретимно. Послије нешто више од годину дана опет су извршене њихове међусобне размјене мјеста службовања.⁸⁵

У овом двогодишњем периоду умножиле су се службене функције жандармеријско-полицијских органа, а тиме и црногорског одреда. То је условљено постепеним преузимањем иницијативе, па затим и одлучујућом улогом велесила у одређивању статуса Крита, а тиме и у рјешење критске кризе. Грчка је послије неуспјелог рата са Турском била принуђена да устукне у односу на захтјеве према Криту и да се покори санкцијама сила заштитница на острву. Она је пристала на аутономију Крита пројектовану од стране великих сила. Али је Турска, охрабрена побједом над Грчком, постала знатно отпорнија у супротстављању мјерама велесила за успостављање широке аутономије Крита. Она је на

⁸⁴ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63; ДМЦ — ПР 1899, писмо Р. Отвинског — државном савјетнику Гирсу, 7. XI 1899. г.

⁸⁵ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 (писма М. Божовића Г. Вуковићу).

разне начине покушавала да задржи не само свој суверенитет већ и стварну власт на Криту. Зато је велесилама било потребно да наведу султана да прихвати њихов пројект критске аутономије. Ово није било лако постићи, не само због султанових тежњи да одуговлачи са примјеном пројекта, већ и због нејединственог става велесила према султану, а тиме и према критском питању. Ово се односи прије свега на Њемачку као пријатеља Турске, па и на Енглеску, која је заузимала резервисан став према одлучним мјерама велесила у односу на султана све до септембра 1898. г. Због тога је морала порастати улога међународне војске на Криту, а тиме и улога и функције црногорске жандармерије на њему.⁸⁶

До марта 1897. године ангажовање одреда на Криту сводило се углавном на чување резиденције бившег гувернера, конзула и војних аташеа. Затим је слиједило одржавање јавног реда и осигуравање безбједности становништва, претежно у мјестима гдје је црногорска жандармерија била стационирана. Постепеном окупацијом Крита од стране велесила, односно његовом подјелом на окупационе зоне, увећаване су функције црногорског одреда. Територијални дјелокруг надлежности се, према потреби, преносио и ван војничких пунктова, односно градова. Ствар се није мијењала тиме што су Црногорци своју службу вршили претежно у заједници са међународним полицијским и жандармеријским органима, прије свега руским. Најделикатнији задаци били су повјерени Црногорцима, па је и највећи дио терета службе, сразмјерно, припадао њима.⁸⁷

Вршили су патролну службу у Канеји, Халепу и Ретимну. Мјешовите патроле, у чијем је саставу било и Црногораца, вршиле су, према потреби, патролисање и изван ових градова у ближој и даљој околини. Као што је већ раније речено, мања одјељења црногорских жандарма из Ретимна, прикључена руским четама, размјештеним у разним крајевима ретимске зоне, контролисали су заједно са Русима унутрашњост ове територије.⁸⁸

Обезбјеђење појединих војних објеката или цивилних здања, прије свега православних, био је један вид њихове службене дјелатности. Турске заптије су често заузимале резервисан став према провалама, односно пљачкању грчких магацина, уопште према крађи, прије свега, грчких приватних кућа. Па и инострани жандарми су за дуго времена заузимали према овима толерантан став. Једино је црногорска жандармерија досљедно и енергично сузбијала свако угрожавање имовинске сигурности, ма од кога оно долазило.⁸⁹

Слично је и у односу на обезбјеђење личне сигурности критског становништва. Гдје су Црногорци дјеловали, ријетки су били

⁸⁶ „Глас Црногорца“ 1897, 1898.

⁸⁷ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 (писма) — БИИТ — ф. 114.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Исто.

случајеви ноћних убистава, злостављања, провала у станове и других видова угрожавања живота становништва.

Одржавање јавног реда и даље је остао један од најзначајнијих видова дужности црногорске жандармерије. Разуздани башибозук и свјетина, наочиглед турских заптија, а дјелимично и уз пасивност међународних органа полиције, кршила је јавни ред у градовима. Црногорци су их одлучношћу и одважношћу навикавали на поштовање реда и јавног мира.⁹⁰

Хватање криваца-криминалаца и изазивача нереда била је специјализација црногорских жандарма, на чему су им завидјели и међународни органи полиције на Криту.⁹¹ Због ових особина Црногорцима су повјеравани најделикатнији полицијски задаци. Због тих врлина они су уживали повјерење не само међународне полиције и жандарма и критских Грка већ и мухамеданаца. Не треба пренебрегнути ни случајеве напада озлојеђених Грка на мухамеданце, гдје су Црногорци интервенисали у заштиту ових других. Дакле, Црногорци су били правична и сигурна заштита и једних и других.⁹²

Припадници одреда вршили су и курирску службу. Њима је повјеравано преношење повјерљиве поште — важнијих наређења и новчаних докумената.

Због изванредних својстава која су Црногорци испољавали у вршењу службе, црногорски жандарми су често додјељивани као пратња високим војним и цивилним лицима, на захтјев ових (адмирал Скридлов, принц Ђорђе и др.).⁹³

Одред је са војничким, односно полицијским органима велика потпомагао, донекле, мјере привољавања, односно принуђавања Порте да евакуише своју војску са острва и тиме призна

⁹⁰ Сам М. Божовић истакао је да се само енергичношћу могло учинити „да овдашњи башибозук не чини пјацим честе демонстрације, но ево већ неколико дана и они већ знаду ходати правитјем путем... Пуковник Шостак је звао Црногорце да нам захвали на ред и држање“. — (ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 — писмо од 10. V 1897. г.).

⁹¹ Примјер хватања разбојника „Трикефалоса“ — БИИТ, ф. 114.

⁹² То у једном свом писму констатује и М. Божовић овим ријечима: „Ми смо им (мухамеданцима — ББ) од неког времена постали милији од свакога и јавно говоре да су једино Црногорци беспристрасни, једнаки Турцима и христјанима, а опет кад што виде да га никоме не опросте.“ — (ДАЦ — МВ 1897, ф. 63, писмо од 5. VI 1897. г.).

Будући да су овако мислили критски муслимани о учешћу црногорске жандармерије, то су тамошњи Грци имали знатно више разлога да их хвале. Заиста, кад су се црногорски жандарми појављивали у селима насељеним Грцима, тамошње становништво, препознавши их, поздрављало их је као своје заштитнике, добротворе, често кличући: „Живио књаз Никола! — Живјела Црна Гора!“ (ДАЦ — МВ 1897, ф. 63, писмо од 18. VII 1897. г.). Грчко становништво, при одржавању свечаности, окупљало се пред станом Црногораца и организовало праве манифестације кличући књазу Николи и Црној Гори „од вазда и заувјек драгом критском народу“. (ДАЦ — МВ 1897, ф. 63, писмо од 15. XI 1898. г.).

⁹³ Исто.

широки аутономни статус Крита. Тај процес текао је доста споро и са тешкоћама.⁹⁴

Порта се ради одржавања окупационе власти на Криту служила разним средствима. Отезала је са закључењем мира са Грчком. Велике силе су у том периоду (мај—новембар 1897. г.) нејединствено и попустљиво дјеловале према Турској. Енглеска се опирала пројектима велесила за рјешавање критске кризе. Немачка је „пристајала на заједничку радњу, штоно ријеч крајем уста и врхом прстију“.⁹⁵ Аустро-Угарска је водила промјенљиву и попустљиву политику према Порти. Ово је осјетила Турска, па је настојала да ту подвојеност сила искористи за спречавање успостављања шире аутономије на Криту. Изразит примјер у том правцу је неуспио покушај наметања велесилама реформи за Крит, пројектованих од Џеват-паше у лјето 1897. г.⁹⁶ Порта је, толерисањем инцидента Турака са међународним органима на Криту, настојала да успори, па и онемогући спровођење у дјело аранжмана велесила односно положаја Крита. Долазило је до сукоба између турских и европских власти на Криту због покушаја турских органа безбједности да сакрију и заштите кривце, нарочито лопове и преступнике јавног реда, да онемогуће ефикасно вршење полицијске и жандармеријске службе европских органа реда и безбједности на Криту. Црногорски жандарми су стизали у помоћ својим европским колегама кад год им се за то пружила прилика — инциденти у Нерокуру са руским војницима септембра 1897. године, побуна турске жандармерије у марту 1897. године, помоћ Французима у сукобу са низамом у априлу 1898. године итд. Црногорским жандармима су били повјерени и најделикатнији задаци у присиљавању турске војске да евакуише Крит — ликвидација скупине турских заптија (БИИТ — ф. 114). Међутим, Мушир Џеват-паша у посљедњем часу (октобар 1898) повлачио је турску војску са Крита. Тиме је преостало још само да се ријеша питање критског гувернера, чиме би се критско питање скинуло са дипломатских теразија источне политике европских сила. Како је најзад Енглеска ријешила питање евакуације турских трупа са Крита,⁹⁷ тако је и Русија енергичном акцијом

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ „Глас Црногорца“ од 19. јула 1897. године.

⁹⁶ Султан је наредио везиру Мушир Џеват-паша да изради пројект реформи на Криту, чиме би се очувао султанов суверенитет на Криту, и да ради на томе да га велесиле прихвате. Но, велесиле су га одбиле.

⁹⁷ Тек сукобом енглеских и турских војника у енглеској окупационој зони почетком септембра 1898. године, Енглеска се придружила колективном ултиматуму осталих трију сила заштитница, урученом Турској да ова у најкраћем року безусловно евакуише и редовну и нередовну војску са Крита. То је Порта учинила у октобру исте године. Евакуисањем турских трупа са Крита једино оста турска застава на једном острвцу у Суду „као знак прошлог господства и тадашње немоћи Турске“. — Др Ц. П. Гуч. — Дипломатска историја модерне Европе, Београд 1933, страна 212. — Послије овога отпала је свака потреба даљег одржавања блокаде Крита, те је он престао у децембру 1898. године.

пресјекла дипломатски чвор око именованја принца Ђорђа за критског гувернера. Коначно у децембру 1898. године, без обзира на противљење султаново, наименован је принц Ђорђе, уз сагласност краља Ђорђа, за гувернера, односно врховног комесара Крита, са правом врховне власти, засноване на уставу — органском статуту, донесеном у јануару 1899. године.⁹⁸ Тиме су Крићани, након дуге и тешке борбе за ослобођење, извојевали широку аутономију, иако под формалним султановим суверенством, као посљедњу лествицу на путу коначног ослобођења.

Будући да је крајем 1898. и почетком 1899. године критска криза била практично окончана, стварна власт на овом острву прешла је из руку команданата ратних бродова велесила на Крићане. Тиме је престала потреба за сталном војском, као и за црногорском жандармеријом на Криту. Али је руска влада задржала своју војску на Криту све до доласка новог гувернера. Она је посредно изразила жељу да до тада и Црногорци остану заједно са руским војницима на Криту. Љермонтов, ондашњи руски амбасадор у Цариграду, обратио се посредством Гавра Вуковића књазу Николи, молећи га да дозволи црногорским жандармима да остану са руском војском до њеног отпуштања са Крита. Војвода Г. Вуковић, обраћајући се у вези с овим књазу, препоручује му да одобри даљи боравак Црногораца до отпуштања руских војника. Књаз је био мишљења да се изврши замјена црногорског одасланства на Криту. Г. Вуковић је указао књазу Николи на привременост даљег боравака руске војске на Криту, као и на незгоде, посебно финансијске, које би наступиле ако се тада изврши замјена или отпуштање Црногораца са Крита. Након тога књаз је дао сагласност да се Црногорци задрже на острву на рачун Русије до дефинитивног одласка руске војске са Крита. О томе је Г. Вуковић обавијестио Љермонтова својим дописом од 20. јануара 1899. године.⁹⁹

Књаз није хтио да опозове своју жандармерију са Крита прије него се о томе споразумије са принцем Ђорђем. Обратио му се, посредством краља Ђорђа, са понудом да ли је вољан и даље да задржи Црногорце у служби на рачун Крита. Принц је одговорио да аутономни статус Крита не дозвољава да се задржи читав одред, а појединци, ако желе, могу остати по споразуму са мјесним органима власти.

Црногорцима у служби на Криту књаз је одобрио да, кад их руски адмиралпусти, могу бити слободни да одлуче да ли да се врате у своју домовину или да остану и даље у служби на Криту. Том приликом је ставио до знања ономе ко се одлучи да тамо остане „нек се сам погађа са новом критском управом о условима под којима ће остати, јер влада скида са себе сваку

⁹⁸ „Глас Црногорца“ 1899, бр. 6.

⁹⁹ Државни музеј на Цетињу. Архивско одјељење — Приновљени рукописи 1899. г. ф. XLVIII (I дио).

даљу обавезу према таквима“.¹⁰⁰ Међутим, ниједан Црногорац из са става одасланства није се изјаснио за даљи останак на Криту. Према томе, одред се у пуном саставу вратио са Крита у Црну Гору.

Црногорци су се крајем фебруара 1899. године припремили за повратак у своју домовину. Руси су им, у знак пажње и захвалности за заједничку службу и друговање, приредили опроштајно вече, проведено у срдачној атмосфери.¹⁰¹ Дан одласка

¹⁰⁰ Телеграм Г. Вуковића руском конзулу у Канеји (за кап. Божковића) — ДАЦ — МИД 1898 г., ф. 48, 2516.

¹⁰¹ Црногорски одред, налазећи се у саставу тамошње руске војске, вршио је своју службу у складу са задацима руских војних органа у одржавању реда и мира у одређеној зони. Ту је у потпуности дошла до изражаја руско-црногорска хармонија, као последица заједничких обавеза, а иначе и као резултат руско-црногорских односа уопште. Ова сарадња и узајамно службовање нијесу карактеристични само за вршење службених дјелатности већ и иначе (прославе рођендана владара, државни празници, параде, приједи и друго). Сам пуковник Шостак, напуштајући Крит, рекао је о том заједничком службовању и животу, између осталог, следеће: „... како нама официрима, тако и нашим војницима остаје за драгу успомену дружба са браћом Црногорцима на острву Криту.“ (ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 — писмо од 15. XI 1898. г.).

Исто сво може се рећи и за мишљење Црногораца о Русима, који су за све вријеме боравка одреда на Криту водили о њему пуну бригу, указујући му свестрану помоћ. Због тога су руски официри и чланови руског конзулата на Криту одликовани од стране црногорског књаза орденима књаза Данила разних степена. Руски војни и цивилни функционери на Криту били су веома заинтересовани за одликовања којима је требало да их одликује књаз Никола за услуге учињене Црногорцима на Криту. Они су високо цијенили црногорска одличја, па су жељели да буду одликовани сходно степенима одликовања којима је руски цар одликовао припаднике црногорског одреда на Криту. У том смислу руско посланство у Цариграду обраћа се руском посланству на Цетињу (Б. К. Аргиропулу) јуна 1897. године с молбом да посредује код црногорске владе у циљу издјелствовања одликовања неким руским официрима и чиновницима у служби на Криту (Државни музеј на Цетињу — Приновљени рукописи 1897, број 430). Сличне молбе и ургенције Губастову, руском посланику на Цетињу, упућивали су командант 60-ог пјешадијског пука у Одеси В. Кјоне, бивши начелник одреда црногорске војске К. К. Отфиновски и други.

И сам М. Божовић молио је Ј. Вукотића да посредује на двору да се благовремено доставе одликовања заинтересованим руским функционерима на Криту.

С друге стране, руски цар, по жељи Министарства морнарице и Министарства иностраних дјела, а на предлог руског адмирала на Криту и конзула Демерика, одликовао је јануара 1898. године за изванредне заслуге у критској служби капетана М. Божовића орденом св. Станислава II степена, поручника Ј. Бећира орденом св. Ане III степена, подофицире: Бећира Бошковића златном медаљом о врату, а Радоја Николића, Нова Гилића, Војина Лазовића и Стева Бошковића сребрном медаљом о врату. (ДМЦ — ПР 1898, ф. XLVII (II дио) № 18). Марта мјесеца 1899. године одликовани су златном медаљом са натписом „за усердије“ на Станиславској ленти подофицири: Томаш Драговић, Стеван Мијушковић и Илија Вујачић — за ношење о врату, а редов Машан Дабановић — за ношење на грудима (ДМВ — ПР 1899, ф. XLVIII (I дио) № 162, 163).

Капетан М. Божовић добио је и похвалницу од начелника штаба морнарице; он је био удостојен и поздрава цара Николо II (ДАЦ — МВ 1899, ф. 72, № 94. М. Божовић одликован је и италијанском медаљом за храброст — „Al valor militare“ — ДАЦ — МВ 1897, ф. 63).

Црногораца био је 1. март 1899. године. Становништво, грчко и турско, у масама је изишло на улице Канеје и веома срдечно испратило своје заштитнике који су код свих готово подједнако оставили изванредан утисак.¹⁰²

Црногорци су допутовали у Бар 6. марта 1899. године. Њихов долазак у луку књаз је поздравио револверским пуцњем. На пристаништу „Волујица“ сачекао их је дворски официр гарде с пратњом, саопштавајући им књажеву заповијест да пођу пред књажем дворца у Тополици. Њих су пред дворцем дочекали: књаз, кнегиња, књажевићи, министри, виши официри и други високи достојанственици. Књаз је поздравио своје заслужне поданике: „Добро дошли, Црногорци, моји храбри соколови“. Одао им је заслужено признање на часно извршеној међународној мисији, између осталог и овим ријечима: „Ова моја чета соколова, није ми мање донијела части и познанства међу велесилама, него

¹⁰² Новосадска „Застава“ 1899, број 46, донијела је следећи напис о испраћају црногорског одреда приликом његовог напуштања Крита:

„Одлазак Црногораца с Крита. — Из Канеје пишу: „1. марта отишло је одавде одељење Црногораца који су још од почетка заузећа острва чинили жандармеријску дужност. На обали били су постројени редови међународног војништва са својим заставама. Непрегледна множина света начичкала је обалу и споредне улице; велики број официра разних народности, представници турског и грчког становништва, све се то искупило да испрати Црногорце, који су за свог бављења на Криту задобили опште симпатије. Одељење Црногораца без оружја било је смештено наспред трга. Представници становништва захвалили су се својим заштитницима и предали капетану Божовићу по велику киту цвећа, а сваком Црногорцу по маслинову гранчицу са тробојницом. Црногорци су били дирнути толиком пажњом. Неки само што нису плакали. Божовић, узбуђен, топло је благодарио старешини депутације, којем су сузе текле из очију, а глас дрхтао од узбуђења. Усклици: Живео краљевић Ђорђе! Живели Црногорци! — проламали су небо. Црногорци су се спростили с друговима по оружју и почели се укрцавати у чамце да их пренесу на јахту која ће их одвести до Ретимна да одатле заједно са другим Црногорцима пођу пут Цетиња.“

При испраћају Црногораца из Канеје, Црногорце су на улицама пресретали грађани, говорећи им: „Стани, Црногорче, брате хришћанине, да још једном пољубим јуначку заставу, која је омогућила да се и наша слободно развија.“ — БИИТ — ф. 114.

Приликом одласка црногорског одреда са Крита, ретимнски владика Дионисије у име Крићана послао је књазу Николи 1. марта 1899. године телеграм ове садржине: „Хришћански народ, дирнут до суза растанком са браћом Црногорцима, који се враћају у своју славу отаџбину, изражава своје дубоко поштовање и благодарност и жели срећан пут храброј браћи, браниоцима наше отаџбине, као и срећу Вашем Височанству.“ (ДАЦ — МИД 1899, ф. 49, 422).

У вези са одласком црногорског одреда са Крита принц Ђорђе упутно је књазу Николи телеграм следеће садржине: „Пошто руском сектору нијесу више потребни Црногорци, они ће отпутовати чим добију наређење. Јако жалим што ћу изгубити ваше храбре војнике, који су, услед њиховог држања, били од сваког и вољени и цијењени, али не остаје ми ништа друго осим жеље да моји жандарми слиједе њиховим примјером, који у сваком погледу заслужује похвалу“.

(ИИТ — Документи из епохе краља Николе у Државном музеју (Архивско одељење) — преводи са француског).

један најљући бој, којег су водили моји храбри Црногорци¹⁰³ Све припаднике одасланства одликовао је медаљом за ревносну службу и отпустио их кућама на одсуство. Тиме је била завршена међународна мисија црногорског одреда на Криту у трајању од 2 године и 50 дана.

О датуму повратка Црногораца са Крита сачувано је неколико вијести. „Глас Црногорца“ 1899, број 10, у вези с тим саопштио је ову кратку вијест: „Канеа, 1. марта — 80 црногорских војника, који су овдје били данас су отпутовали“. „Застава“ 1899, број 46, објавила је интересантан допис о одласку Црногораца из Канеје. Аустроугарски конзул у Бару, Деполо, својим дописом од 22. III 1899 (по н. к.), обавјештава Кућинског на Цетињу о повратку „72 човјека од црногорске милиције“ из Кандије, не наводећи датум њиховог доласка на пристан.¹⁰⁴ Италијански генерални конзул у Канеји у колективној захвалници црногорском одреду на његовој међународној служби наводи да је 14. III (по н. к.) датум одласка Црногораца са Крита. Овај податак нас упућује да су Црногорци наводно 2. марта 1899. године напустили Крит. То би се заснивало на претпоставци да је дио црногорског одреда у Ретимну чекао групу Црногораца која је напустила Канеју 1. марта да би цјелокупни одред отпутовао Лојдовим бродом тек 2. марта из Ретимна за Црну Гору. Осим овога, остали подаци упућују нас на 1. март као дан одласка Црногораца са Крита, па га и ми усвајамо.

О дану повратка Црногораца у своју домовину сачуван је у Државном архиву у Цетињу телеграм М. Петровића војводи Пламенцу, број 798 од 6. марта 1899. године. Његова садржина гласи: „Јутрос стигоше вапором војници с' Крита који су са дозволом г. кап. Божовића купили револвере и донијели собом. Молим за извјешће да не би овдје дангубили вријеме“.

Какав је био бројни састав црногорског одреда на повратку у домовину и како се кретало његово бројно стање на Криту, то су питања на која не можемо дати сигуран одговор. На основу мемоарске градње, види се да су се одреду на путу за Крит придружили у Пиреју још 4 Црногорца: Мило, Стево и Илија Вуксановић и Крсто Лековић. То значи, на Крит су допутовала 84 Црногорца. Из сачуваних писама М. Божовића сазнаје се да су откомандована са Крита због болести три војника (Илија Вуксановић, Перо Машановић и Ђуро Ђосовић), по наређењу са Цетиња Андрија Јовановић, а због недисциплине два подофицира: Милинко Вујисић и Ђуро Ивовић — свега шест војника и подофицира. На Криту су 1898. године умрли Вуко Почек и Миладин Бојић. Од накнадно примљених на Крит у истим изворима помиње се само Машан Дабановић. Вјероватно да је било мало војника накнадно примљених у црногорски одред на Криту због

¹⁰³ БИИТ — ф. 114.

¹⁰⁴ ДАЦ — АУП 1899.

административних тешкоћа које су настајале при накнадном састављању спискова и сачињавању нових рачуна за сваког ново-дошлог појединца. То је све што можемо поуздано рећи о овом питању.¹⁰⁵

Из изложених података дознаје се да су двојица припадника црногорског одреда на Криту отпуштена због недисциплине. То су изнимни случајеви, изузимајући рјеђе случајеве ситних престапа војника и подофицира. Иначе, Машан Божовић готово у сваком свом писму обавјештава командира Јанка Вукотића да се војници „лијепо понашају“, да је „дисциплина добра“ и слично. Посебно, при вршењу службене дужности Црногорци су импоновали чврстом дисциплином, што су им признавали и истицали и представници велесила на Криту.

Заиста, Црногорци су на Криту живјели дисциплинованим и напорним војничким животом. Ипак, њихово вршење службе није се исцрпљивало, искључиво, у одржавању реда, мира и јавне безбједности, односно у видовима дјелатности везаним за обављање ових категорија службе. Један дио времена проводили су на војној обуци, иако не као кадар у стојећој војсци. То је разумљиво с обзиром на специфичност њихове дужности, као и на теренску разбацаност и формацијску уситњеност.

Дјелатност Црногораца у међународној служби на Криту биће потпуније сагледана ако прикажемо и опште услове, посебно материјалне, њиховог живота и рада. То се може учинити само у најопштијим потезима, јер недостатак изворних података не дозвољава потпуније излагање о томе.

УСЛОВИ ЖИВОТА И РАДА ЦРНОГОРАЦА НА КРИТУ

Напорна и одговорна служба временски је апсорбовала и физички прилично исцрпљивала црногорске војнике на Криту. Ово је нарочито карактеристично за вријеме њихова боравка на њему до краја марта 1897. године. Зато није било без значаја какви су били климатски услови на Криту, какви су им били смјештајни услови и исхрана, колика су им била новчана при-мања и друго.

Готово сви припадници одреда први пут су дошли на туђе и непознато острво. Климатске прилике на Криту знатно су се разликовале од оних у Црној Гори. Црногорци су се тешко прилагођавали љетњим жегама на њему. Несносне врућине условљавале су краћа или дужа обољења појединих војника. Чак је као посљедица љетних врућина међу иностраним војницима било и појава смртних случајева. Таквих случајева није било међу Црногорцима. Осим овога, и неке болести, као грозница, повре-

¹⁰⁵ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 (писма). Видјети о овоме: Др И. Радосаво-вић — наведено дјело, страна 98.

мено су захватале и покојег црногорског војника. Тежа обољења лијечена су у војној болници у Канеји. Због болести отпуштена су кућама четири црногорска војника, док су двојица на Криту умрла и тамо сахрањена.

С обзиром на честе дислокационе промјене, припадници одреда нијесу имали своје устаљене касарне. Најпознатија је била њихова касарна, смјештена на тргу Канеје, звана „Place de Montenegrins“. Касарне су им најчешће биле напуштене приватне или јавне зграде, преуређене за војне станове. Неуређене, оскудног намјештаја, нијесу пружале повољне услове за смјештај. Чак су, првих мјесеци, војници били принуђени да се при спавању готово искључиво покривају, умјесто ћебадима, својим војничким кабаницама, да спавају у свом војничком одијелу. Кад су стављени на располагање руском адмиралу, смјештајне прилике знатно су се побољшале (официри су живјели у посебним и уреднијим просторијама).¹⁰⁶

У прва 2—3 мјесеца снабдијевање војника и подофицира одјећом и обућом било је једно од питања којему је Машан Божовић редовно остављао доста простора у писмима упућиваним на Цетиње. Ево једног таквог мјеста из његова писма од 15. III 1897. године: „Као што сам и пређе писао, војници, а тако и ми, носимо све нашу робу и већ смо је нагнали на зле гране. Ако се не промијени на какав начин, нећемо још мало моћи излазит никуђ, а овдје као зларади довели су војску сасвим уредну и обучену“.¹⁰⁷ На иницијативу руског конзула Демерика, војничка одјећа, која је за војнике плаћена из критске касе, послата је са Цетиња у априлу исте године. У априлу 1898. године стигла је и нова пошиљка преобуке.

Исхрана за црногорске војнике и подофицире ријешена је углавном повољно, изузев за неколико првих седмица, када су се наши војници сами бринули о њој. Због ратних прилика у почетку службовања тешко су се могле набавити намирнице, а крчме и хотели били су затворени. Стављањем црногорског одреда под руску команду, услови исхране црногорских војника у Ретимну били су веома повољни. Војници су се хранили у руским кухињама. Храна је била добра и јевтина — коштала је око 12 франака мјесечно по једном војнику, док су се мјесечна примања кретала до 64 франка. Храна је нешто скупље коштала наше војнике у Канеји и Халепу. Касарне су биле подалеко од руских, па су стога тамошњи припадници одреда били принуђени да сами набављају и приређују храну. Официри су се најчешће хранили у официрској кухињи, мада по знатно вишим цијенама него што је војнике коштала храна.

Издржавање припадника црногорског одреда на Криту падало је на терет „критске касе“, односно на рачун Руса. Новац

¹⁰⁶ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 (писма).

¹⁰⁷ Исто.

за ту сврху од марта 1897. године исплаћивао је руски конзул Демерик у Канеји.¹⁰⁸ За ранију службу припадници одреда су били исплаћени од стране Комисије за међународну жандармерију. Новац за путни трошак до Крита и натраг, који су том приликом Црногорци добили, дат је на чување Демерику.¹⁰⁹ Сумом намијењеном за покривање трошкова повратка плаћен је превоз од Канеје до Бара. И пошिल्ке војничке преобуке, упућиване са Цетиња, слате су Демерику, који их је исплаћивао новцем намијењеним за издржавање црногорских жандарма. Тим новцем извршена је и исплата рачуна на име одјеће и обуће коју су Црногорци собом донијели на Крит у износу од 2.925 франака. Новац за плаћање војничке преобуке слао је Демерик црногорском министру војном на Цетиње, посредством Ј. Вукотића.¹¹⁰ Исплаћивање новчаних припадности војника, подофицира и официра вршено је мјесечно.

Плате војника биле су доста велике. Првих мјесеци оне су износиле по 57,5 франака, да би се већ од априла 1897. године усталиле на по 62 до 64 франка. Подофицири су добијали по 96 франака мјесечно. Капетан М. Божовић примао је око 500, а поручник Ј. Бећир 333 франка мјесечно. У марту 1897. године, када је привремено била расформирана међународна жандармерија, црногорски војници примили су накнадно по једну плату, а подофици и по три. Црногорски жандарми били су у могућности да остваре знатне уштеде новца, које су у ратама слали својим породицама. Нијесмо у могућности да извршимо преглед тих пошिल्ки, али су свакако то биле доста крупне суме. На примјер, само у мају 1897. године 40 Црногораца који су се налазили у Регимну послали су својим кућама суму од 70 наполеона, тј. 1.468 франака; или — три црногорска војника из Канеје послали су августа исте године 330 франака, и слично.¹¹¹ Тај новац није увијек на вријеме стизао. Понекад је Министарство војно за краће вријеме задржавало те пошिल्ке ради покрића хитних војничких трошкова. Новац слат са Крита представљао је један од главних извора за издржавање породица пошљалаца. Иначе, њихове породице уживале су бенефиције, као и породице војника у стојећој војсци — ослобођење од општинских јавних радова.¹¹²

ОДНОС ЗВАНИЧНИХ ПРЕДСТАВНИКА ЦРНЕ ГОРЕ ПРЕМА СВОМ ОДРЕДУ

Однос званичних представника Црне Горе према својим поданицима на Криту манифестовао се кроз став према улози и карактеру дјеловања, положају и могућности боравка одреда на

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ Исто.

¹¹⁰ ДАЦ — Стојећа војска 1897, ф. 3; ДАЦ — МВ 1898, ф. 64.

¹¹¹ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63 (писма).

¹¹² ДАЦ — МВ 1897, ф. 59, 591.

том острву, као и у односу на тамошње њихове услове живота. Тај однос се најчешће изражавао у дипломатским везама између Цетиња, Цариграда и Канеје, или на линији Цетиње — Крит. Конце тих односа држали су књаз Никола и руски амбасадор у Цариграду. Посредници на тој релацији били су црногорски министар спољних послова и црногорски посланик у Цариграду. Преко њих су спровођени сви важнији ставови, односно рјешења у односу на боравак, положај и улогу Црногораца на Криту. Обавјештења и наређења у односу на одред најчешће су ишла посредством Демерика, руског конзула на Криту.

Капетан М. Божовић ступао је у контакт са Цетињем директно — најчешће писмима или телеграмима слатим Јанку Вукотићу, или индиректно, посредством Демерика.

Какав је био однос званичне Црне Горе према својим поданицима на Криту покушаћемо да бар донекле расвијетлимо на основу нама познатог изворног материјала.

Једно од важних питања у овом дјелокругу било је: какву ће улогу одиграти Црногорци на Криту; да ли и какве реперкусије као посљедица тога могу се евентуално појавити на плану спољнополитичких односа и позиција Црне Горе. Истакли смо да је то био један од важнијих фактора при одобрењу руског предлога за учешће црногорског одреда жандармерије на Криту. Књаз је, руковођен принципом неутралности у критском заплету и тежњом за очување добросусједних односа, истакао припадницима одреда циљ и карактер мисије уочи поласка на Крит. Он је посебно нагласио да сваки од њих мора строго водити рачуна о лику Црногорца, о коректном односу према представницима велесила, затим о ставу немијешања у политичке односе критских мухамеданаца и Грка, о правичности према једнима и другима. Почетком фебруара 1897. године књаз је у том смислу послао инструкције Црногорцима у служби на Криту. Те инструкције нијесу сачуване у нама познатој изворној грађи, па не можемо ништа одређено рећи о њиховом садржају. Истина, зна се да су оне наишле на позитивну оцјену у грчким званичним круговима.¹¹³ Тиме се потврђује већ ранија констатација о књажевој бризи да се очува спољнополитичка неутралност Црне Горе, да се јаче истакне њена принципијелност у односу на критски сукоб, што ће ићи у прилог међународном угледу Црне Горе.

Књаз је строго водио рачуна о томе да се Црногорци стриктно држе повјерене улоге — одржавања реда и јавне сигурности у свом дјелокругу надлежности на побуђеном Криту. Како су немири и крвопролића на Криту достигли критичну тачку крајем јануара и почетком фебруара 1897. године, постојала је бојазан (код књаза) да силе мандатори, или нека од њих, не употребе Црногорце као једно од средстава вођења своје политике према критској кризи. Чак су крајем јануара 1897. године кру-

¹¹³ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 126.

жили гласови у Цариграду да су и Црногорци узели учешћа у борби, „јуришали на мухамеданце, који су били блокирали једно хришћанско мјесто и угрожавали глађу његово становништво“, о чему је Бакић извјестио Г. Вуковића на Цетињу.¹¹⁴ Међутим, ово су биле неосноване, алармантне вијести. Имајући све ово у виду, плашећи се истовремено компликација које могу настати с обзиром на држање Грчке према критском сукобу, књаз је упозорио Нелидова, а тиме и остале амбасадоре велесила у Цариграду, да се Црногорци искључиво придржавају повјерене им мисије. Он моли Нелидова „да не дозволи да црногорски поданици, који су послати да служе као полиција у регуларном стању ствари, буду приморани да се употребе ван онога због чега су послати, да спријечи да се проспе њихова крв за ма који други покрет“.¹¹⁵ Ово је аутентична потврда књажева мишљења и става о задацима мисије Црногораца. Црногорци у служби на Криту нијесу никад ангажовани ван намијењене им улоге. Стављањем црногорског деташмана на располагање руском адмиралу (крајем фебруара 1897. године), књаз није имао више потребе да се стара о овоме.

Ипак, књазу су критски догађаји и учешће црногорске жан-дармерије на Криту причињавали приличну главобољу. Он је то једном приликом и наговјестио Е. Кућинском, како то овај наводи у концепту својих извјештаја свом министру Голуховском, писаних 16. односно 21. фебруара 1897. године по н. к.^{115а} Са посебним интересовањем црногорски двор је пратио рад одреда на Криту, нарочито у фазама кризе на острву. Г. Вуковић је благовремено упозорио М. Бакића да преко руског посланика у Цариграду стално прати службовање Црногораца на Криту, те да га о томе редовно обавјештава, што је овај уредно и чинио. Плашећи се за животе својих поданика, у периоду заоштравања критског сукоба, књаз се једно вријеме носио мишљу да врати одред у земљу. Али до повратка тада није дошло, захваљујући настојању руског амбасадора у Цариграду, који је оцијенио значај учешћа црногорског одреда у међународној служби на Криту.

На Цетињу се довољно водило рачуна о дјелатности и положају Црногораца на Криту, али то није био случај и у односу на њихов живот, односно животне услове. За ово донекле има оправдања. Ови услови се нијесу могли битно измијенити. У најтежим данима критске кризе они су неминовно морали бити потиснути у позадину. Захваљујући Русима, смјештај, а нарочито исхрана, ријешени су врло повољно. Не треба испустити из вида да је издржавање Црногораца падало на рачун критске касе, на крају и на руски рачун. Ту се није могло нешто посебно предузети у циљу измјене материјалних услова живота припадника

¹¹⁴ Исто, 84.

¹¹⁵ Исто, 107.

^{115а} ДАЦ — АУП 1897, ф. 52, 16 А-Ц, 19 А-Ц.

одреда, а иначе није било потребно (са једном петином или једном шестином плате војници су се једно вријеме могли прехранити). Али и оно што се могло учинити, а што је била дужност надлежних органа на Цетињу, није благовремено и редовно извршавано. То се односи на молбе и потражње припадника одреда упућиване министру војном. Требало је да прође вријеме од готово три мјесеца од напуштања домовине па да се са Цетиња пошаље војничка преобука војницима који су до тада ишли у дотрајалим униформама. Међутим, Машан Божовић готово у сваком свом писму у то вријеме истицао је пријеку потребу што бржег слања војничких униформи. Слично је било и са поновљеним захтјевима да му се пошаљу „Глас Црногорца“ и „Луча“ „да бар из њих што види што се тамо ради, кад се писма не добива“, како он пише Ј. Вукотићу у свом писму од 15. III 1897. године.¹¹⁶ Даље, све до марта 1897. године М. Божовић није уопште добијао одговоре на бројна писма која је слао „господину командиру Ј. Вукотићу“. Понекад и службени захтјеви, какви су тражења сагласности за казне, унапређења и одликовања, нијесу наилазили на довољно разумијевање од стране Ј. Вукотића (случај кажњавања и отпуштања Милинка Вујисића, унапређење И. Вујачића, одликовање М. Дабановића и слично). Па и задржавање испорука новца, који су војници и подофицири са Крита слали својим кућама, потврђује овакве констатације. Све то не може да утиче на оцјену става и службене Црне Горе према мисији одреда и потребама његових припадника.

МЈЕСТО, КАРАКТЕР И ЗНАЧАЈ МЕЂУНАРОДНОГ УЧЕШЋА ЦРНОГОРСКЕ ЖАНДАРМЕРИЈЕ НА КРИТУ

Међународна интервенција велесила на Криту довела је Црну Гору у положај извршиоца међународних одлука на овом острву. Њена улога се сводила на слање једног одреда својих поданика, који ће у саставу међународне полиције одржавати ред и сигурност на побуњеном острву све док се коначно не спроводу међународни аранжмани о његовом статусу. Још у првим данима службовања Црногорци су били у ситуацији да се представе Европи и Крићанима. У условима жестоке борбе, крвопролића и опште хаоса били су од иностранаца једини војнички елеменат на Криту, али и једини елеменат фактичког поуздања, безбједности и поретка. То потврђују ријечи Нелидова М. Бакићу, кад се овај интересовао за њихово држање: „Ми рачунамо на Црногорце као на једини елеменат који је вољан да подржи ред на Криту. . . Црногорци се лијепо понашају и сви се на њих хвале. . . Мени је веома мило што су Црногорци својим понашањем показали Европи да Словени нијесу дивљаци, него

¹¹⁶ ДАЦ — МВ 1897, ф. 63.

елеменат реда и напретка“.¹¹⁷ Овакво увјерење о Црногорцима утврђивало се и постајало је опште даљим њиховим службовањем на Криту. Зато је схватљиво због чега је Нелидов, а преко њега и остали амбасадори велесила у Цариграду, настојао да се по сваку цијену задрже Црногорци на острву.

Црногорци су својим радом увјерили представнике велесила у потребу даљег њиховог задржавања ради лакшег и сигурнијег спровођења међународних одлука на Криту. И Крићани грчке народности, затим и мухамеданци, уважавају Црногорце као чуваре реда, љубитеље правде и штићенике становништва од насиља и неправде.

Црногорци су такав утисак прибавили прије свега дисциплинованошћу и тачношћу у вршењу своје дужности, у извршавању наређења. И за најмању недисциплинованост капетан М. Божовић је кажњавао своје војнике и подофицире, а за непокорност отпуштао изгреднике из одреда. Постојаношћу и одлучношћу црногорски жандарми су се истицали међу осталим војницима и официрима на Криту. Због овога су у фебруару 1897. године официри иностраних полицијских одјељења захтијевали да у њиховим патролама обавезно буду и Црногорци. Због тих својстава Црногорцима су повјераване најтеже и најодговорније дужности у патролама, на стражи, у спречавању нереда, у хватању криваца, преношењу повјерљивих аката и другом.

Остваривање службе одреда зависило је, свакако, и од објективних фактора који су утицали на ток догађаја на острву. То се односи, прије свега, на став великих сила, уопште и појединачно, према критској кризи, затим на држање Турске, на узроке грчко-турских сукоба на Криту. Уколико су велесиле јединственије и енергичније прилазиле критским догађајима, утолико су постојале повољније могућности за спровођење њихових одлука на Криту. Тиме је, разумљиво, омогућавано ефикасније дјеловање црногорског одреда и успјешније остварење његове међународне улоге на острву.

Обезбјеђењем страних конзулата и војних аташеа, као и њиховим беспријекорним функционисањем у одржавању реда и јавне безбједности, црногорски одред је учинио крупне услуге у спровођењу међународних аранжама на Криту. То нам свједочи и акт Међународне жандармеријске комисије упућен Гавру Вуковићу приликом распуштања међународне жандармерије крајем фебруара 1897. године. Њиме се умољава црногорски министар иностраних дјела да пренесе захвалност „Његовом Височанству“ за службовање овдје његових храбрих Црногораца.¹¹⁸ Какво је било мишљење иностраних представника на Криту о значају дјеловања међународне мисије повјерене црногорским жандар-

¹¹⁷ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 126.

¹¹⁸ ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 267.

мимо на Криту — најбоље потврђује њихов акт захвалности Црногорцима о томе.¹¹⁹

Велесиле су настојале да спријече покретање источног питања и тако одложе ослобођење потлачених народа под Турском. То је била озбиљна опомена балканским државама да задрже неутралан став према критским догађајима. Покушај Грчке да сопственим снагама ослободи своје сународнике завршен је поразом. Остварење пројекта велесила о аутономном статусу Крита, супротно ставу Порте, водило је, у ондашњим међународним приликама, ка фактичкој независности критских Грка. Због овога учешће Црногораца у међународној служби на Криту не само да није могло штетити ствари ослободилачке борбе критских Грка него је оно, напротив, могло бити само њен, иако врло скроман, допринос. Ово не само због тога што се Црногорци нијесу мијењали у грчко-турске односе већ што су досљедно, обезбјеђујући ред и мир, најчешће штитили Грке од Турака.

Овакав став Црногораца према Крићанима наишао је на позитиван одјек у Грчкој. На то нас упућује и изјава кнеза Маврокордата, ондашњег грчког посланика у Цариграду, коју је дао М. Бакићу фебруара 1897. године.¹²⁰ Принцу Ђорђу, приликом посјете Криту у новембру 1898. године, у знак захвалности Црногорцима и повјерење у њих, по његовом захтјеву, додијељена је пратња из редова Црногораца.¹²¹ Учешће црногорског одреда на Криту имало је позитиван утицај и на унапређење црногорско-грчких односа. Успјех Црне Горе био би и већи да је књаз Никола одобрио наименовање војводе Божа Петровића за критског гувернера.

¹¹⁹ У име иностраних конзула на Криту, италијански генерални конзул у Канеји доставио је 16. марта 1899. године (по н. к.), преко италијанског посланика на Цетињу, црногорском министру иностраних дјела акт сљедеће садржине: „14 текућег мјесеца напустио је острво, да се врати у домовину, један одред Црногораца, који је био дошао прије двије године на Крит да формира прву групу међународне жандармерије. Како се могло констатовати, ови храбри Црногорци учинили су одличне услуге, нарочито мутне 1897. године, када је заштита Халепа и Канеје стајала готово искључиво на њима. Сјећајући се њиховог драгоцјеног рада, у оним тешким тренуцима, за заштиту наших резиденција, пуних домаћих избјеглица и урођеника, ја и моје колеге хтјели смо прије њихова одласка да им написмено колективно изразимо наше дивљење и осјећање наше захвалности.“ (ДАЦ — МИД 1899, ф. 49, 422) Л. Костелбјанки, достављајући Г. Вуковићу овај акт, каже: „Иако су познате велике услуге које су учинили ови храбри Црногорци човјечанству и за поредак Крита, можда ће Њ. Вис. бити задовољно кад дозна да су страни представници на Криту скренули пажњу на њих односним владама.“ (ДАЦ — МИД 1899, ф. 49, 422).

¹²⁰ Маврокордато моли Бакића да пренесе књазу Николи „захвалност његове владе, као и његову и грчког конзула на Криту... за пријатељско и ридарско понашање ових (Црногораца — БВ) према Грцима на Криту.“ (ДАЦ — МИД 1897, ф. 44, 126).

¹²¹ БИИТ — ф. 114.

R É S U M É

*Branko Babić*UN DÉTACHEMENT DE MONTÉNÉGRINS AU SERVICE
INTERNATIONAL À CRÈTE (1897—1899)

Le mouvement national de libération des Grecs à Crète — de 1896 à 1899 — connu sous le nom »la crise crétoise«, a forcé les grandes puissances »protectrices« d'intégrité territoriale de la Turquie, à prendre entre leurs mains la colution de ce conflit.

L'intervention de grandes puissances a mis le Monténégro dans la situation d'exécuteur des résolutions internationales sur l'autonomie de Crète. Il est prié par des ambassadeurs de grandes puissances à Constantinople, sur la proposition de l'engoyé extraordinaire russe dans cette ville — là, d'expédier à Crète un détachement de ses sujets qui, en qualité d'organe de gendarmerie et policier, entretiendra l'ordre et la sécurité.

Le Détachement de Monténégrins, composé de 72 soldats, 8 sous-officiers et 2 officiers sous le commandement immédiat du capitaine Mašan Božović, en composition d'organes policiers internationaux, avant tout russes, a séjourné à Crète de janvier 1897 à mars 1899.

Le Détachement a effectué son service international avec beaucoup de succès et il a contribué à l'application des décisions internationales à Crète, se que les grandes puissances lui ont reconnu publiquement. En outre il a acquis une confiance générale et la reconnaissance de la part des Crétois, surtout des Grecs. Par son séjour à Crète le Détachement monténégrin a donné un apport remarquable au prestige international du Monténégro et de son souverain.